

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY va O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI
QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI
O'ZBEK ADABIYOTI KAFEDRASI**

**ADABIYOTSHUNOSLIKKA KIRISH
fanidan**

**Tuzuvchi: G. Imomova,
filologiya fanlari nomzodi.**

QARSHI – 2007

Mazkur ma'ruzalar matnida adabiyotshunoslikka oid mavjud tadqiqotlar asosida so'z san'ati ahamiyati, badiiy asar xususiyatlari, uning tarkibiy qismlari, adabiy tur va janrlar, ijodiy metod kabilar xususida mulohaza yuritilgan.

Ushbu ma'ruzalar matni oliy o'quv yurtlari filolog - talabalar, aspirantlar va barcha adabiyotga qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

Qayta ishlangan va to'ldirilgan.

TAQRIZCHILAR:

filologiya fanlari doktori, prof. D. *To'rayev*,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent G. *Ernazarova*

KIRISH

Insoniyat azal - azaldan borliq hodisalarini bilishga, o'zi yashayotgan muhitni go'zallashtirishga intiladi. Bu intilish zamirida mukammallikka erishish istagi turadi. Koinot sultoni sanalgan inson komillikka erishish uchun muttasil yo'l izlaydi. San'at, adabiyot, ilm - fan aslida kishilarning komillikka intilish yo'llaridir. Ular odamlarning qalb quvvati va aql - tafakkuri qudratini namoyon etadigan o'ziga xos maydon sanaladi. San'at, adabiyot, ilm - fan bir - biri bilan mustahkam bog'liq hodisalaridir. Ular orasida jiddiy farq - tafovutlar bo'lsa-da, san'at ilm - fanni yoki ilm - fan san'atni butkul inkor qilmaydi. Aksincha, ular bir - biri bilan uzviy bog'langan holda, insonning komillashishiga xizmat qiladi.

Insonning komillashishiga, uning o'zligini anglashiga ta'sir ko'rsatadigan vositalar orasida, ayniqsa, adabiyot alohida ajralib turadi. Chunki adabiyot insonning qalb quvvati va aql - tafakkuri rivojini o'ziga xos tarzda mujassamlashtiradi. O'nda qalbning hissiyot, to'yg'ulari, aqlning mantiqli mushohada, mulohazalari ajoyib tarzda o'yg'o'nlashgan bo'ladi. Adabiyot asarlarida kishilarning his - tuyg'ulari, fikr - mulohazalari obrazlar orqali akslanadi. His - to'yg'ular qalbga xos kechinmalar sanalsa, fikr - mushohada esa miya mulki bo'lgan ong - aqlning mahsullaridir.

«Adabiyot» arabcha so'z bo'lib, u «odob» (ko'plik shakli «adab») so'zidan olingan. Odob - axloq, esa insonni muqarram etuvchi, o'ni barcha mavjudotlardan ulug'vor qiluvchi hodisadir. Odob - axloq insonni barcha mavjudotlardan ustun qiluvchi hodisagina bo'lib qolmasdan, u kishilarni bir - biriga yaqinlashtiruvchi, dunyoning osoyishtaliga, tinchligini ta'minlovchi, odamlarning aql - tafakkurini ravshan etuvchi tayanch omil hamdir. SHu boisdan asosi «odob», «adab» bo'lgan adabiyotga azal - azaldan jamiyat ma'naviyatining poydevori sifatida qaralgan.

Jamiyat ma'naviyatining poydevori sanalgan adabiyot turli xalqlar tilida turlicha ataladi. CHo'nonchi, «literatura», «slovesnost», «wortkunst» so'zlari Yevropa xalqlari orasida keng qo'llanadi. Hozir she'riyat ma'nosida qo'llanadigan «poetika», «poeziya» so'zlari ham avvallari «adabiyot» ma'nosida ishlatilgan. Aristotel (eramizdan avvalgi 384-322 yillar) «Poetika» nomli asar yozib, adabiyot va uning xususiyatlari xususida mulohaza bildirgan. V. Belinskiy (1811-1848) adabiy tur va janrlarni ta'riflab, tahlil qilganida «literatura» so'zi o'rnida «poeziya» so'zini qo'llagan. Biroq «adabiyot» istilohi muqobili sifatida qanday so'z qo'llanmasin, shunisi aniqki, bu so'z barcha zamonlarda hamma xalqlar hayotida alohida o'rin tutgan. Jumladan, turli sohalarga taalluqli barcha manbalar ham «adabiyot» deb yuritilgan. Iqtisodiyot, texnika kabi tarmoqlarga oid jamiki kitoblar, maqolalar, umuman, yozma manbalar «iqtisodiy adabiyot», «texnika adabiyoti», «siyosiy adabiyot» va hokazo deb yuritilgan.

Adabiyot atamasi azal - azaldan kishilar turmushida juda keng qo'llangan bo'lishiga qaramasdan, uning mohiyatini to'la - to'kis ifoda qiladigan yagona so'z topilmagani esa juda qiziqdir. Masalan, «literatura» so'zi adabiyotning yozma xususiyatini ifoda qiladi. «Literatura» «Yozilgan, bosilib chiqqan, chop etilgan yozuv mahsulotlari» demaqair. CHunki lotincha «litera»dan hosil bo'lgan bu so'z «harf» degan ma'noni bildiradi. Biroq adabiyotning yozma shakli bilan birga, uning og'zaki shakli ham mavjuddir. Qolaversa, folklor, ya'ni xalq og'zaki adabiyoti yozma adabiyotdan avval paydo bo'lgan. U yozma adabiyotning maydonga kelishiga asos, poydevor sifatida kishilik jamiyati tafakkuri tarixi, xayoloti va dunyoqarashi rivojini o'zida aks ettirgan. SHu boisdan «Adabiyotning yozma va og'zaki xususiyatini ingliz tilida qo'llanadigan «literatura» terminidan ko'ra nemischa «wortkunist» yoki ruscha «slovesnost» so'zlari o'zida aniqroq mujassamlantiradi», deb yozadi AQSHlik adabiyotshunoslar R. Uellek va O. Uorren.

Adabiyotning tabiati, vazifalari xususida barcha davrlarda juda ko'plab asarlar yozilgan. Jumladan, sho'ro siyosati hukm surgan davrda ham rus, o'zbek va boshqa xalqlar olimlari tomonidan adabiyot haqida qator tadqiqotlar yaratilgan. Ularda adabiyotning paydo bo'lishi, shaklanishi, rivoji, janrlari tabiati, adabiyotdagi an'anaviylik va yangilanish jarayonlari xususida mulohazalar ilgari surilgan. Biroq shuro davrida bosilgan aksariyat kitob va maqolalarda adabiyotning sinfiyligani ta'kidlashga, uning shu xususiyatini bo'rttiribroq, ko'rsatishga alohida e'tibor qaratilgan. Bundan maqsad, adabiyotni hukmron mafko'ra g'oyalarini targ'ib etuvchi tayanch vositalardan biriga aylantirish bo'lgan. Aslida ham adabiyot sho'ro hukmronligi davrida

mustabid hoqimiyat siyosatini targ'ib - tashviq etuvchi eng asosiy g'oyaviy qurol vazifasini o'tagan. SHu boisdan, bu davrda adabiyotga, adabiyot to'g'risidagi ilmga alohida diqqat qarashilgan. E'tirof qilish lozim-ki, XX asrda o'zbek adabiyotshunosligi ham miqarr jihatidan misli ko'rilmagan o'zgarishga eripgdi. Ehtimol, o'tgan hech bir davrda shuro hukmronligi yillaridagichalik ko'p miqdorda adabiyotshunoslikqa doyr tadqiqot yozilmagan bo'lsa kerak. Albatta, ularning ilmiy-ma'rifiy saviyasi turlicha. Biroq Fitratning «Adabiyot koidalari», «Aruz haqida», I. Sultonning «Adabiyot nazariyasi», O'zbekistan FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instito'ti xodimlari tomonidan yaratilgan ikki jildlik «Adabiyot nazariyasi», uch jildlik «Adabiy turlar va janrlar» sigari tadqiqotlar adabiyot to'g'risida muayyan tasavvur o'ygotishi bilan salmoqlidir. Ularda adabiyot to'g'risida dunyo ilm-fanida erishilgan xulosa, natijalar muayyan darajada mujassamlashtirilgan. XX asrda adabiyotshunoslik tarixi, bu fanning xususiyat va vazifalari to'g'risida ham qator kitoblar, harslik qo'llanmalar yozilgan. Universitet, pedagogika institutlari filolog talabalariga asosiy mutaxassislik fanlridan biri sifatida o'qitib kelingan adabiyotshunoslik va uning tarkibiy qismlari sanalgan adabiyot tarixi, adabiy tanqid, adabiyot nazariyasi, matnshunoslikqa doir ko'plab kitoblar, makrlalar e'lon qilingan. Ularning barchasi muayyan ilmiy - nazariy qimmatga ega bo'lib, so'z san'atining inson hayotida tutgan o'rni va ahamiyati haqidagi tushuncha, tasavvurlarni teranlashtirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTSHUNOSLIK –SO'Z SAN'ATI HAQIDAGI FAN

REJA:

1. Adabiyotshunoslik va uning tarkibiy qismlari:
 - a) Adabiyot tarixi;
 - b) Adabiy tanqid;
 - s) Adabiyot nazariyasi;
 - d) Matnshunoslik.
2. SHarq adabiyotshunosligi.

«Adabiyotshunoslik» so'zi ham ikki qismdan iborat bo'lib, u «adabiyot bilan shug'ullanish», «adabiyotni o'rganish» ma'nosini anglatadi. Bundan ayon bo'ladiki, adabiyotshunoslik adabiyot haqidagi fandir. Har bir fan singari adabiyotshunoslik ham adabiyotning mohiyati, uning paydo bo'lish asoslari, rivojlanish tamoyillarini o'rganadi. Bu fan adabiy - badiiy asarlarning to'zilishi, tarkibi, adabiy - tarixiy jarayonda sodir bo'lgan o'zgarishlarni tahlil qiladi. Adabiyotshunoslik adabiyotning ijtimoiy fikr taraqqiyotiga ta'siri, adabiyotning boshqa fan, soha, tarmoqlar bilan aloqadorligini aniqlash bilan shugullanadi. Adabiyotshunoslikning bundan boshqa vazifalari ham ko'p. Shu boisdan adabiyotshunoslik nima ekanligini aniq, lo'nda ta'riflash oson, jo'n ish emas. Aslida ham murakkab hodisalarni, ayniqsa, ular nomoddiy bo'lsa, sodda, barchani birday qanoatlantiradigan tarzda ta'riflab bo'lmaydi. Chunki har qanday muqammal ta'rif - tavsif ham ularning mohiyatini to'la - to'kis ifoda etolmaydi.

Adabiyotshunoslikning o'rganadigan manbasi adabiy - badiiy asarlar va ular yaratilgan sharoit, muhitdir. Bundan ayonlashadiki, adabiyotshunoslik juda ko'p fan, sohalar, xususan, tarix bilan o'zviy bog'liq holda ish tutadi. Ayni choqda barcha fanlar turli tarmoq, bo'limlarga ajralgani singari adabiyotshunoslik ham muayyan tarkibiy qismlarga bo'linadi. Bular: **«adabiyot tarixi»**, **«adabiy tanqid»**, **«adabiyot nazariyasi»**, **«matnshunoslik»dir**. Ularning har biri adabiyot hodisalarini ma'lum bir yo'nalish, nuqtai nazar asosida o'rganadi. Barchasining bosh ob'yekti esa adabiy - badiiy asarlar sanaladi.

Adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan **«Adabiyot tarixi»** adabiyotning taraqqiyoti tamoyillarini, har bir davrning o'ziga xos xususiyatlarini, ijodkorlarning ijodiy faoliyatini o'rganadi. Adabiyot tarixi har bir adabiy hodisani mavjud ijtimoiy - siyosiy voqelik bilan bog'liq holda talqin qiladi. Qiyoshlash orqali davrlar adabiyoti orasidagi o'zgarishlarni aniqlaydi. Milliy adabiyotlar o'rtasidagi farq - tafovutlarni ko'rsatadi. Adabiyotda ro'y bergan o'zgarishlarni muayyan belgi-xususiyatlariga ko'ra davrlashtiradi. Albatta, adabiyotning taraqqiyot bosqichlarini davrlarga ajratish nisbiy bo'ladi. Adabiyot tarixini davrlashtirish, avvalo, adabiyot

hodisalariga qanday nuqtai nazardan yondashishga bog'liq. Adabiyot tarixida adabiyot janrlarida ro'y bergan yangilanishlar, ijodkorlarning hayot hodisalari va inson obrazini yaratishda qanday uslub, unsurlar qo'llagani ham aniqlanadi. Chunki adabiyot tarixi adabiy janrlar, adabiy uslublar tarixidir.

Adabiyotshunoslikning ikkinchi tarkibiy qismi hisoblangan **«adabiyot nazariyasi»** adabiyot va ijtimoiy hayot orasidagi bog'liqlikni, so'z san'atining kishilik jamiyati taraqqiyoti bilan bog'lik holda rivojlanishini, adabiy tur va janrlar tabiatini, ularning o'ziga xos xususiyatlarini, badiiy asar tuzilishi, o'ni tashkil etuvchi qasmlarni, asarning tili, ifoda uslubini, badiiy-tasviriy vositalarni, adabiy yo'nalish, adabiy uslub, adabiy maktab, ijodkorning badiiy mahorati kabi masalalarni o'rganadi. Shuningdek u adabiyotni inson ma'naviy-ma'rifiy faoliyatining bir ko'rinishi sifatida tahlil qiladi. Zotan, adabiyotning xaqaqiy namunalarida insonning qalbi, tafakkuri akslangan va ular boshqalarga ta'sir eta oladigan quvvatga ega bo'ladi.

Adabiyotshunoslikning uchinchi tarkibiy qismi hisoblangan **«adabiy tanqid»** joriy adabiy jarayonni tahlil qiladi. Yaratilayotgan asarlarning g'oyaviy - estetik qimmatiga baho beradi. Adabiy jarayonda paydo bo'layotgan o'zgarish, yo'nalish, uslublarni aniqlaydi. Asarlarning kishilar did, tafakkuriga ta'siri haqida fikr bildiradi. Joriy adabiyot hodisalari Xususida mulohaza bildiruvchi adabiyotchi mutaxassis - munaqqid kitobxon va yozuvchi, shoir o'rtasida o'ziga xos vositachi, xakam vazifasini bajaradi. Munaqqidning keng tafakkur bilan mulohaza yurita bilishi adabiyot ravnaqa va o'quvchilar ommasini did - saviyasining yo'qolishiga samarali ta'sir ko'rsatadi. Munaqqidlar faoliyati jamiyatda ijtimoiy fikrning faollashishiga samarali ta'sir ko'rsatgan asosiy omillardan biri bo'lganini tasdiqlovchi dalillar tarixda talaygina.

Qadim SHarqda she'rshunoslik badiiy asar (doston, g'azal, ruboiy, tuyuq va xokazo) darajasida qadrlangan. Aytish mumkinki, SHarq adabiyotshunosligi asosan she'rshunoslikdan iborat bo'lgan. SHE'rni tushunish, tahlil qilish, sharxdash kishilarning intellektuallik darajasini belgilaydigan o'ziga xos mezon hisoblangan. Shuning uchun o'z zamonining barcha peshqadam ijodkorlari she'rshunoslikka doir maxsus bir asar yaratishga harakat qilishgan. Jaxon tibbiyot fani tarixida yuksak o'rin tutgan Abu Ali ibn Sinodek mutafakkirning «Mu'tasamush - shuaro» («SHoiralar panohgohi») asarini yozgani ham aynan shundan dalolat beradi. Yoki Alisher Navoiy, Bobur singari siymolarning «Xamsa», «Xazoyinul maoniy», «Boburnoma»yu yuzlab go'zal g'azal, tuyuqlar yaratish bilan kifoyalanmasdan, «Mezonul avzon» («Vaznlar o'lchovi»), «Majolisun nafois» («Go'zallar majlisi»), «Muxtasar»dek asar bitgani, ularning aruz she'r tizimini g'oyat nuqtadonlik bilan tadqiq qilgani SHarqda azaldan she'rshunoslikning g'oyat e'tiborli bo'lganini tasdiqlaydi. Forobiy Aristotelning «Poetika»sini sharhlab, eramizdan avval yashagan bu donishmand o'zining she'r satrlari haqidagi mulohazalarini to'la bayon qilishga ulgurmagan, der ekan, u she'r san'ati haqida shunday deydi: «Bu san'at biror maqsadni amalga oshirayotgan paytda yo'ldan chiqib ketmaslikqa yorham beruvchi va inson xayolini qog'ozda namoyon etuvchi san'atdir. SHE'rning olti xili bor. Shundan uchta yaxshi va uchta yomon xildir. Yaxshilaridan biri shuki, inson uning yorhamida aqliy quvvatini mukammallashtiradi, san'atga olib boruvchi fikri oydinlashadi, yaxshi ishlarga, fazilatli bo'lishga ilxomlanadi, xasislik yomon va qabih ishlardan saqlanadi. Ikkinchi yaxshi xili kishining ruhiy sezgilarini yuksaltiradi, haddan tashqari ehtiyotkorlikdan xoli qiladi, izzat - nafsni saqlaydi, g'azablanishdan, yomon ishlardan ehtiyot bo'lishga yorham beradi. Uchinchisi, ana shu yuqorida qayd etilgan yaxshi hislatlarni namoyon etishga yorham beradi»

Tayanch tushunchalar: adabiyotshunoslik, adabiyot tarixi, adabiy tanqid, adabiyot nazariyasi, matnshunoslik, SHarq adabiyotshunosligi, Forobiy, Aristotelning «Poetika» asari, «Mezonul avzon» («Vaznlar o'lchovi»), «Majolisun nafois» («Go'zallar majlisi»), «Muxtasar».

ADABIYOTSHUNOSLIK OB'YEKTI

REJA:

1. Adabiyotshunoslik ob'yekti.

2. Adabiyot – soʻz sanʼati.
3. Badiiylilik.
4. Xalq ogʻzaki ijodi (folklor).
5. Yozma adabiyot.

Har bir fanning obʼekti boʻlgani singari adabiyotshunoslikning ham oʻz oʻrganish manbasi bor boʻlib, bu - badiiy adabiyotdir. Badiiy adabiyot inson tafakkurining eng noyob neʼmatlaridan biridir. Ijtimoiy ong shakllaridan biri hisoblangan badiiy adabiyotning ogʻzaki va yozma shakllari mavjuddir. Ularning har ikkalasi uchun ham bosh obʼekt inson va uning oʻziga xos dunyosidir.

Yozuvchi, shoir mavjud voqelikni goʻyo harakatlanayotganday koʻrsatadi. Ularning koʻzga dabdurustdan tashlanavermaydigan jihatlar haqida fikr bildiradi. Hodisani xuddi ayni choqaa boʻlayotgandek jonli holatda gavdalanitirishga intiladi. Buning uchun xilma - xil qiyos, chogʻlantirish, tashbeh, oʻxshatishlarni qoʻllaydi. Ular badiiy adabiyotning muhim asoslaridir. Xoʻsh, badiiylilikning oʻzi nima?

Badiiylilik hodisalarni hayotiy, jonli manzaralarda, kishini taʼsirlantiradigan, oʻnda tasavvur oʻygotadigan qilib tasvirlashdir. Badiiylilik barcha sanʼat turlariga xos hodisadir. Badiiylisiz sanʼat yoʻqdir. Sanʼatning mavjudligi, mohiyati uning badiiyligidadir. Shuning uchun badiiylilikni sanʼatning tashqi koʻrinishi, shakli sifatida qarash asossizdir. Badiiylilik shakl va mazmun moʻtanosibligi tufayli taʼsirchanlik kasb etadi. Adabiyotning badiiyligini taʼminlaydigan eng birinchi omil uning tilidir. Chunki adabiyot soʻz sanʼatidir. Tasviriy sanʼat asarlariga ranglarning yorqinligi, ularning oʻz oʻrnida qoʻllanishi joziba baxsh etsa, adabiy asarni soʻz nafosatli qiladi. Adabiy asarda hayotning kundalik odatiy hodisalari soʻz tufayli yorqin, hayajonlantiradigan boʻlib koʻrinadi.

Adabiyotshunoslikning asosiy obʼekti sanalgan badiiy adabiyotning ikki shakli: xalq ogʻzaki ijodi (folklor) va yozma adabiyotni biridan birini past yoki baland qoʻyib boʻlmaydi. Chunki har ikkisi ham soʻz sanʼatidir. Xalq ogʻzaki ijodi namunalarida ham, yozma adabiyot asarlarida ham hodisalar taʼsirchan, badiiy gavdalanitiriladi. Ijtimoiy - maʼnaviy, tarixiy taraqqiyot tufayli yozma adabiyot qanchalik ravnaqqa erishgan boʻlmasin, u folklor asarlari oʻrnini egallay olmaydi. Folklor - yozma adabiyotning paydo boʻlishi, shakllanishi va rivojlanishini taʼminlagan poydevor sanaladi. XX asr adabiyotida yangi yoʻnalishlar yuzaga kelishiga ham qadimiy folklor mif(asotir)lari asos boʻlgan. Umuman, yozma adabiyotni yangi timsol, yangi obrazlar bilan boyitib borishga folklor asarlari samarali taʼsir koʻrsatadi. Shuning uchun lotin amerikalik adib Xorxe Luis Borxes «Adabiyotning boshi ham, oxiri ham mifdan iboratdir», deydi, mif, bu – folkloridir.

Adabiyotshunoslikning asosiy obʼekti boʻlgan xalq ogʻzaki ijodi asarlari va yozma adabiyot nima? Xalq donishmandligi, hayotiy tajribasini mujassam etgan maqollar, topqirlik, zukqolikni taqazo etadigan topishmoqlar, kishilarning qahramonligi, jasurligi, el-yurt manfaati uchun fidoiyligini taʼsirchan voqealarda aks ettiruvchi dostonlar, orzu-havas, quvonch-shodlik toʻygʻularini satrlarga singdirgan qoʻshiqlar xalq ogʻzaki ijodi asarlari sanalsa, «Oʻtgan kunlar» (A.Qodiriy)ga oʻxshagan romanlar, «Oq kema» (CH.Aytmatov) singari qissalar, «Oʻgʻri» (A. Qahhor) kabi hikoyalar, «Bahor» (A.Oripov) kabi sheʼrlar yozma adabiyot namunalaridir. Folklor uchun ham, yozma adabiyot asarlari uchun ham mushtarak narsa - ularning hayot hodisalari va inson dunyosini obrazli ifoda etishidir. Obrazlilik adabiyotning har ikki shaklini umumlashtirib turuvchi bosh xususiyatdir. Folklor bilan yozma adabiyot asarlari orasidagi eng muhim farq - biri ogʻzaki shaklda, ikkinchisi esa yozma tarzda vujudga kelishidadir. Shuningdek maqol, ertak, topishmoq, qoʻshiq singari folklor asarlarning muallifi kim ekani, ularning qachon, qayerda yaratilgani nomaʼlum boʻladi. «Alpomish», «Manas» singari jahon madaniyati durdonalari sanalgan xalq dostonlarini ilk bora kim ijro etgani aniq emas. Boʻni aniqlashtirishga oʻrinish ham oʻrinsiz. Folklor asarlarning oʻziga xos yana bir xususiyati ularning variantlilikidir. Gʻazal, ruboiy, tuyuq, roman, qissa, hikoya singari yozma adabiyot asarlari esa biror bir muallif tomonidan yaratiladi. Oʻsha asar uning nomi bilan bogʻlanadi. Chunki bu asarning yaratuvchisi, kashfiyotchisi uning muallifi sanaladi.

Tayanch tushunchalar: adabiyotshunoslik ob'yekti, adabiyot – so'z san'ati, badiiylik, xalq og'zaki ijodi (folklor), yozma adabiyot.

BADIIY OBRAZ

REJA:

1. Obraz va uning turlari:
 - a) realistik obrazlar;
 - b) romantik obrazlar;
 - s) xayoliy - fantastik obrazlar;
 - d) majoziy (simvolik) obrazlar;
 - e) badiiy vositalar;
 - j) xarakter, personaj va qahramon tushunchalari;
 - f) allegorik obraz;
 - k) badiiy to'qima.

Badiiylik borliq hodisalarini jonlantirish, ularga insonga xos xususiyatlarni ko'chirishdir. Badiiylik ijodkorning o'z fikrini o'quvchiga xuddi o'zi his qilgan, idrok etgan darajada tushuntira olishdir. Badiiylikning yuqsak ko'rinishi obrazlarda namoyon bo'ladi. Ijodkorning iqtidori, uning san'atkor sifatidagi mahorati u yaratgan badiiy obrazda namoyon bo'ladi.

Badiiy obraz nima?

Bu savolga javob berishdan avval «obraz» so'zining nima ekanligini bilish lozim. Bu so'zning o'ziga «raz» (chiziq) bo'lib, o'ndan «razit» (chizmoq, o'ymoq), o'ndan «obrazit» (chizib, o'yib, yo'nib shakl yasamoq) paydo bo'lgan. Ana shu «obrazit» so'zidan «obraz» atamasi vujudga kelgan. Bu so'z «umuman olingan tasvir» ma'nosini bildiradi.

San'at va adabiyotdagi obrazning ilm - fandagi obrazdan ko'ra ta'sirchan bo'lishining asosiy sababi o'nda voqea - hodisalar ijodkorning aql - tafakkuri, qalb quvvati bilan boyitilganidadir. San'atkor ularga o'z his - tuyg'ulari, hissiyotlari bilan jilo beradi. Haykaltarosh oddiy xarsang tosh, yogochni chizib, yo'nib, o'yib shakl beradi, ya'ni obraz yaratadi. Musavvir borliq hodisalarining dabdurstidan sezish, payqash mushkul bo'lgan qirralarini ta'sirchan bo'yoq, rang, chizgilar vositasida xuddi jonliday, harakatlanayotganday namoyon etishga intiladi.

SHoir, yozuvchi esa so'z vositasida voqelikning yorqin manzarasini yaratishga harakat qiladi. Kishilarni turli vaziyatlarda so'zlatadi. Ularning holat, ko'rinishlaridagi eng e'tiborli jihatlarini gavdalandiradi, kungida kechayotgan o'y, xayolidagi manzaralarni ma'lum qiladi. So'z shoir, yozuvchining badiiylik yaratishdagi asosiy quroli sanaladi.

Endi bevosita badiiy obraz nima ekanligini sharhlaydigan bo'lsak avvalo, adabiy asarda (umuman, san'atning barcha turlarida) tasirlangan inson, narsa-buyum, hodisalarining barchasi obraz deb yuritiladi. Chunki ularning har biri hodisaning ma'lum bir qirradi, jihatini o'zida namoyon etib, voqelikni to'la tasavvur etish imkonini beradi. Biroq «obraz» terminini, avvalo, insonga nisbatan qo'llash maqsadga muvofiq. Chunki san'at va adabiyot asarlarida hayotning har qanday ko'rinishlarini ko'rsatishdan ko'zda to'tilgan maqsad avvalo insondir. Haqiqatan ham san'at va adabiyotda tabiat hodisalari, o'simliklar dunyosi, hayvonot olami aks ettirilganida ham inson nazarda to'tiladi. Kishilarning hayoti, manfaati e'tiborda turadi.

San'at va adabiyotda obraz deyilganda inson nazarda to'tilar ekan, demak u ijodkorning maqsad, muddaosini ifoda etuvchi kishi tasviri bo'ladi. Yozuvchi, shoir, rassom, haykaltarosh bu kishini o'z hayotiy kuzatishlari, tajribasi, xayoli quvvati bilan yaratadi. V. Belinskiy san'at va adabiyotda obraz deyilganda inson e'tiborga olinishini ta'kidlar ekan, «Tabiat san'atning timsolidir, lekin o'ndagi eng oliy predmet esa albatta inson hisoblanmog'i kerak», deydi. Chunki inson san'at va adabiyotning asosiy ta'sir vositasi ekanligi haqiqatdir. Jumladan, asosiy qahramonlari hayvonlar bo'lgan masallarda ham odamlarning harakat - holatlari ramz (simiol)lantiriladi.

Shuningdek, badiiy obraz deyilganda inson bilan birgalikaa ijodkor qo'llagan ifodalar, ko'chma ma'no beruvchi so'z, iboralar ham tushuniladi.

Badiiy obraz terminini asarda qo'llangan badiiy vositalar (o'xshatish, sifatlash, mubolag'a kabi)ga nisbatan ham ishlatish mumkin. Shuningdek muayyan davrga xos manzaralarni qabariq, ta'sirchan holda gavdalandirishga nisbatan ham «bu asarda davrning o'ziga xos obrazi gavdalandirilgan» deyish ham mumkin. Bundan anglashiladiki, badiiy obrazning ikki muhim xususiyati mavjud. Birinchidan, obrazda hodisalarning muhim xususiyatlari umumlashtirilgan bo'ladi. Ikkinchidan, o'nda muayyan aniqlik (yaqqa hodisa, alohida bir odam) akslangan bo'ladi. **Demak obraz ham umumlashgan, ham individuallashtirgan xususiyatni o'zida gavdalandirgan hodisadir.** Ayon bo'ladiki, badiiy obraz borliq hodisalarining shunchaki nusxasi emas. Badiiy obraz, avvalo, ijodkorning kashfiyoti, uning ijodiy mehnati maxsulidir. Ijodkor obraz yaratish uchun o'zicha izlanadi. Uning bu ishiga chetdan yorham ko'rsatib yoki hashar qilib bo'lmaydi. Badiiy obraz yaratish har bir ijodkorning o'z ishi. U bu ish jarayonida o'z xayoloti, aql-tafakkuriga tayanadi. U o'zicha nimalarnidir to'qiydi, xayolida turli-tuman manzaralar chizadi.

Badiiy asarning ta'sirchan, jozibali chiqishini ta'minlash uchun har bir ijodkor, albatta, **badiiy to'qimadan** foydalanadi. Badiiy to'qima obrazning ichki-tashqi qiyofasi, maqsad, intilishlarini namoyon etuvchi voqealarni o'ylab topishdir. Badiiy to'qima obrazning qiyofasini yorqin etganidek asardagi voqealarning qiziqarliligini ta'minlaydigan asos, poydevor hamdir. Chunki badiiy to'qima ijodkorga mavjud voqelikni aslidagidan ko'ra keskinroq, shiddatliroq, qiziqarliroq ko'rsatish imkonini beradi.

Badiiy to'qima yolg'on, uydirma bo'lsa-da, u o'quvchini ishontirishi, ta'sirlantirishi, o'ylantirishi kerak. Shunday bo'lishi shart. Badiiy to'qima hayotning odatdagi mantig'iga muvofiq kelish-kelmasligidan qat'iy nazar, u qahramon qiyofasini yorqinlashtirsa, o'quvchining tasavvuriga qandaydir yangiliklar olib kirsam, bu - ijodkorning yo'tug'idir. Barcha san'at asarlarini barkamol qilgan hodisa, avvalo, badiiy to'qimadir. Abdulla Qodiriyning «O'tgan kunlar»i ham, Abdulla Qahhorning «O'g'ri», «Bemor»i ham, Abdulla Oripovning she'rlari ham badiiy to'qima asosida yaratilgan asarlardir. Ularda adiblar badiiy to'qima asosida mavjud hayotning ta'sirchan manzaralarini ko'rsatishgan. Badiiy to'qima asosida ta'sirchan badiiy obrazlar yaratadigan ijodkorning muayyan maqsad - muddaosi bo'ladi. U qahramonlari qiyofasi, fe'l - atvorini ham, davr hodisalarini ham o'z maqsadiga muvofiq ko'rsatishga harakat qiladi.

Adabiyotda inson obrazini yaratish tarixini kuzatadigan bo'lsak mavjud harslik va qo'llanmalarda ta'kidlanganidek quyidagi turdagi badiiy obrazlar yaratilganiga guvoh bo'lamiz:

1. **Realistik obrazlar.**
2. **Romantik obrazlar.**
3. **Xayoliy-fantastik obrazlar,**
4. **Majoziy(simvolik) obrazlar.**

Xarakter - xususiyatlari, xatti - harakatlari hayotdagi kishilarga mos keladigan obrazlar **realistik obrazlar** deb yuritiladi. Abdulla Qahhorning «O'g'ri», «Bemor», «Sinchalak» asarlaridagi qahramonlar realistik obrazlar sanaladi. Muqimiyning «Tanobchilar» satirasidagi Sultonali, Hakimjon obrazlari ham realistik obrazlar hisoblanadi. Chunki real hayotning o'zida Qobil bobo, amin, ellikboshi, Sotiboldi, Qalandarov, Saida va «Tanobchilar» qahramonlari singari kishilar mavjud. Ularning fe'l - atvori, xatti - harakati ayni shu asarlarda ko'rsatilganiga muvofiq keladi.

Romantik obrazlar ijodkorlarning orzu - xayollarini ifoda etgan kishilar siymosidir. Ularda ijodkorlarning orzu - umidlari, jamiyat to'g'risidagi, kishilar haqidagi niyatlari namoyon bo'ladi. Alisher Navoiy «Farhod va SHirin» dostonida o'z kunglidagi orzularini gavdalandiradi. Shuning uchun Farhod obrazi hamma zamonlarda ham barchani havaslantirib keladi. CHin shaxzodasining intilishlarida kishilarning orzulari ifodalangan. Biroq uning ayrim xatti - harakatlari real hayotga aslo muvofiq kelmaydi. Alisher Navoiy o'z sevgan qahramonini fazilatlar jamuljami sifatida ko'rsatadi. Masalan, Farhod uchun turli kasb - hunarlarni o'rganish asosiy muddao emas. Uning asosiy maqsadi ishqqa erishish, kungil qo'ygani SHirin visoliga yetishdir. Ammo u tog'u toshlar orasida mashaqaat bilan ariq qaziyotganlarini ko'rganida:

*Hunarni asrabon netgumdir oxir,
Olib tuproqqami ketgumdir oxir-*

deb ariq qaziyotganlarga ko'maqiashishga tushib ketadi, aslida u SHirinni ko'rish, unga ahvolini bayon etish uchun ketayotgan bo'ladi. Biroq qiynalib mehnat qilayotganlar oldidan befarq o'tib ketolmaydi. Chunki u faqat o'zini o'ylaydigan, xudbin, manfaatnarast emas. Farhod - boshqalar manfaatini o'z manfaatidan hamisha ustov qo'ya biladigan haqiqiy inson. Farhod singari kishilar esa hayotda juda kam bo'ladi. Hayotda hamma ko'proq o'zini o'ylaydi. Biroq ko'ngil to'rida turadigan «kimdir» bu xudbinlik uchun hammani iztirobga solib, azoblab turadi.

Xayoliy-fantastik obrazlar romantik obrazlarga o'xshab ketadi. Bu obrazlarda ham ijodkorlarning hayotga ideal munosabati, dunyoqarashi ifodalangan bo'ladi. Xayoliy - fantastik obrazlar mo'jizaviy, ilohiy xususiyatlar egasi qilib ko'rsatiladi. Xalq dostonlari, ertaqiardagi qahramonlarni xayoliy - fantastik obrazlar deyish mumkin. Masalan, «Alpomish» dostonida xalqning ideal qahramoni ko'rsatilgan. Doston bosh qahramoni Alpomish hamisha dushmanlaridan g'olib keladi. U har qanday mashaqqatlarni yengib o'tadi. Alpomish - o'tda yonmas, suvda cho'kmas qahramon. O'ni dushmanlari makru hiyla bilan zindonga solganlarida ham o'ldirolmaydilar.

Xayoliy - fantastik obrazlar folklordagina emas, yozma adabiyotda ham mavjud. Xususan, hozir fantastik asarlarga qiziqish juda kuchli. Fantastik asarlardagi obrazlar kishilarning tasavvo'rini boyitadi.

Barcha xalqlar adabiyotidagi fantastika aslida ertaqiardan boshlangan. Bu jarayon uzoq davom etgan. Bizning asrimizda fantast yozuvchilar tomonidan yaratilgan asarlarni ham ma'lum ma'noda zamonamiz ertaqiari deyish mumkin. Gerbert Uells, Ayzek Azimov kabi fantast adiblar asarlari juda mashhur. Hojiakbar SHayxov, Tohir Malik kabi o'zbek yozuvchilari ham qator e'tiborli fantastik asarlar yaratgan.

Majoziy obrazlar muayyan narsa - hodisalar qiyofasini umumlashtirib ifodalovchi ramziy obrazlardir. Jumladan, so'fiyona adabiyot asarlarida yor deyilganda Xudo nazarda tutiladi. Gul, lola muhabbat, sevgi izhori, ramzi sanaladi.

Majoziy obrazlar adabiyotda keng qo'llanilib kelinadi. Ular hodisalarning ta'sirchanligini oshirish uchun ishlatiladi.

Allegorik, ya'ni kinoyaviy obrazlar ham majoziy obrazlarning biri sanaladi. Allegorik obrazlar, odatda, masal va ertaqiarda bo'ladi. Masal, ertaqiarning asosiy qahramonlari esa hayvonlar, jonivorlardir. Ularda ayrim odamlarning fe'l - atvoridagi kamchilik illatlar ko'rsatiladi. Hamzaning «Toshbaqa va chayon», A.Krelovning «Bo'ri va qo'zichoq» masallarida odamlarning fe'l - atvorlari gavdalandirilgan. Shunday ekan, romantik, realistik xayoliy - fantastik majoziy qahramonlar deb atash ham mumkin. Obraz va qahramon istilohlari ayni o'rinda bir - biriga teng keladi. Umuman, obraz - qahramonda ko'pchilik kishilarga xos xarakter-xususiyatlar mujassamlashgan bo'ladi.

Obraz-qahramon haqidagi mulohazalar o'z-o'zidan xarakter tushunchasi bilan boglanadi. Xarakter nima?

Xarakter o'z xatti - harakatlari, maqsad, intilishlari, o'y - kechinmalari, dunyoqarashi, fe'l - atvori bilan alohida ajralib turadigan to'laqonli obrazdir. Shuning uchun har qanday obraz badiiy xarakter bo'la olmaydi. Asardagi yetakchi qahramon har jihatdan faol bo'lsa, o'zining barcha jihatlari bilan yorqin ko'rinib tursagina u badiiy xarakter bo'la oladi. Abdulla Qahhorning «O'g'ri» hikoyasida ham bir necha qahramon bor. Biroq ulardan faqat Qobil bobo obrazinigina badiiy xarakter deyish mumkin. Qobil boboning xotini, ellikboshi, amin, pristav, tilmoq va boshqalar voqealarning oddiy ishtirokchilaridir. Badiiy asardagi bunday kishilar obrazi **personajlar** deb ataladi. Har qanday qahramon badiiy xarakter sanalmagani singari, har qanday personaj ham badiiy xarakter bo'lolmaydi. Demak badiiy xarakter asarning yorqin qiyofasi, o'ziga xos pasportidir. Ammo asardagi barcha qahramonlar, jumladan, badiiy xarakter darajasiga ko'tarilgan qahramonlar, ijobiy, salbiy qahramonlar ham personaj hisoblanadi.

Tayanch tushunchalar: obraz, realistik obrazlar, romantik obrazlar, xayoliy - fantastik obrazlar, majoziy(simvolik) obrazlar, badiiy vositalar, xarakter, personajlar, qahramonlar, allegorik obraz, ijobiy, salbiy qahramonlar, badiiy to'qima.

BADIIY ASAR UZVLARI

REJA:

1. Badiiy asar.
2. Shakl va mazmun tushunchasi.
3. Mavzu va g'oya.
4. Sujet va kompozitsiya.
5. Badiiy til.
6. Ijodkor maqsadi.
7. Konflikt.

Badiiy asar hayot voqeligining obrazlar vositasidagi ifodasidir, Badiiy asarda hayotning muayyan qirradi ma'lum bir yaxlitlik kasb etib, akslanadi. O'niig bu manzarasida biror bir voqelik, o'ndagi odamlar fe'l - atvori, dunyoqarashi, intilishi, turmush tarzi, kiyinishi, bir-biri bilan muomala-munosabati kabilar namoyon bo'ladi. Shuning uchun har bir barkamol badiiy asar o'z davrining ma'lum darajadagi oynasi hisoblanadi.

Adabiyotning bosh mavzusi inson bo'lgani uchun insoning xilma - xil holat, harakat, intilishlari badiiy asarning materiali bo'ladi.

Adabiyotning botn maqsadi inson, so'z san'atining asosiy mohiyati insonshunoslik ekan, badiiy asarda gavalantirilgan voqea - hodisalar hayotda ro'y bergan yoki bo'lishi mumkin bo'lgan voqealarning shunchaki bayoni emas, balki ularning muayyan nuqtai nazardan qayta ishlangan shaklidir. Hayotda voqealar bir joyda to'xtab qolmaydi. Ular qandaydir ko'rinishda davom etaveradi. Badiiy asardagi voqealar esa o'nday emas. Ular qandaydir tarzda boshlanadi va nihoyasiga yetadi. Masalan, hikoya, roman, qissa va dostonda qahramonlar hayotining ma'lum bir vaqt oralig'idagi kechmish - kechirmishlari qalamga olingan bo'ladi. Biroq chegaralangan bu muddatdagi hodisalar badiiy asardagi qahramonlar xususida (albatta, ular asosiy qahramon yoki badiiy xarakter darajasidagi qahramon bo'lsa) yaxlit tasavvur qiladi. Bunday samaraga esa badiiy asarning **shakl va mazmun, mavzu va g'oya, sujet va kompozitsiya, badiiy til** singari vositalari mutanosibli yorhamida erishiladi. Har qanday badiiy asar shakl va mazmun, mavzu va g'oya, sujet va kompozitsiya singari unsurlardan tarkib topgan bo'ladi. Biroq har qanday badiiy asar mavjudligining bosh asosi uning **tilidir**. Til badiiy asarning joni, qoni, urib turgan yuragidir. Ana shu tayanch asos qanchalik baquvvat bo'lsa, badiiy asar shunchalik barkamol bo'ladi. Badiiy asar shakl va mazmunidagi rasolik ham, o'ndagi mavzu va g'oyaning yorqinligi ham, sujet va kompozitsiyaning qiziqarli, o'zaro muvofiqlik darajasi ham, avvalo, ijodkorning so'z qo'llash, o'ni tanlash, ishlatish mahoratiga bog'liq. Badiiy asar muvaffaqiyatining bu darajada tilga bog'lab qo'yilishining boisi uning so'z san'ati ekanligidadir.

Badiiy asar hayotning o'ziga xos yaxlit, mustaqil bir parchasi sanaladi. Har bir yaxlit, mustaqil narsa - hodisa esa o'z shakl va mazmuniga ega bo'ladi. SHaqi va mazmun narsa - hodisa mavjudligining namoyon bo'lish tarzidir. Ular bir-biri bilan mustahkam bog'liqair. Shaklsiz mazmun va mazmunsiz shakl bo'lmaydi. Shakl mazmunning o'zini ko'rsatishidir. Shuning uchun ularni bir - biridan ajratish, bir - biriga qarama - qarshi qo'yish mumkin emas. Badiiy asarda ham shakl va mazmun munosabatiga shunday qarash lozim. V. Belinskiy aytadiki, «Mazmunni ifodalovchi shakl bir - biri bilan shunday bog'liqki, shaklni mazmundan ajratish - mazmunni yo'q qilishga, mazmunni shakldan ajratish - demak shaklni vayron qilishdir». Shuning uchun har qanday badiiy asarning shakl - ko'rinishi, ifoda tarzi uning mazmun - mohiyatiga muvofiq bo'ladi.

Badiiy asarning shakl va mazmuni nima?

Voqea - hodisalarning tashqi ko'rinishini aks ettirish orqali ularning ichki mohiyatini gavalantirish badiiy asarning **shakl va mazmunidir**. Bu badiiy asar shakl va mazmunini eng sodda tushuntirishdir. Yana oddiylashtiriladigan bo'lsa, badiiy asarda mazmunning obrazlar, sujet, kompozitsiya va boshqa badiiy tasvir vositalari orqali ifodalanishi shakldir. Roman, hikoya, qissa,

doston shakli deyilganda obrazlarning o'zaro munosabatlari, ular bilan bog'liq voqea - hodisalardan kelib chiqadigan sujet, voqealarning joylashish tartibi nazarda tutiladi. Ana shu obrazlar harakat, faoliyati, asar sujeti va kompozitsiyasining ma'lum maqsadga yo'naltirilgani esa o'sha asarning mazmuni hisoblanadi.

Mazmunning ta'sirchan, shaklning yorqin bo'lishiga asos bo'luvchi omillar orasida **obraz** alohida ajralib turadi. Chunki obrazda, ya'ni asardagi inson qlyofasida ijodkorning maqsad, niyati mujassamlashgan bo'ladi. Obrazda aniq bir shaxs qlyofasi gavdalandirilishi ham yoki o'nda davr kishilariga xos xususiyatlar umumlashtirilgan bo'lishi ham mumkin. Obraz o'zining mana shu xususiyatiga ko'ra asar mazmunini namoyon etishning o'ziga xos poydevori sanaladi.

Asarning asosiy qahramonlari uning sujetidagi voqealarni harakatlantirib turadi. Ular mana shu jihatiga ko'ra asarning shaklini belgilab beradi.

Aruz, barmoq she'r tizimlari, adabiy asarlarning barchasi ma'lum ma'noda shakl ko'rinishlaridir. G'azal, ruboiy, tuyuq., muxammas, tarji'band singari SHarq mumtoz adabiyotiga xos janrlar bir-birlaridan o'z ko'rinish tarzi, hajmiga ko'ra farq qiladi. Binobarin, ular o'z mazmun ko'lamini, fikrni qay darajada keng-tor ifoda etishiga ko'ra ham tafovutlanadi. Shuningdek g'azal bilan g'azal, tuyuq bilan tuyuq, ruboiy bilan ruboiy orasida ham farq seziladi. Bu, avvalo, ulardagi fikrda namoyon bo'ladi, obrazlarda aniq bilinadi. Mazmun bo'lakmi, demak shakl ham o'zgacha bo'ladi. Bu o'zgachalik deylik g'azalning qofiyalanish tarzida, radiflarda, hijolarning miqdorida akslanadi. Tuyuq, ruboiylar o'rtasidagi farq ham shu unsurlarda bilinadi. Hikoya, qissa, roman, drama, komediya, tragediya kabi janrlarga mansub har bir asarning o'ziga xos jihatlari bundan ham aniqroq namoyon bo'lib turadi.

Badiiy asarning shakl va mazmuni uning mavzu va g'oyasiga muayyan darajada bog'liq bo'ladi. Mavzu va g'oya ham badiiy asar qiyofasini, ta'sirchanligini belgilashda uning shakl va mazmuni singari muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzu, ya'ni tema yunoncha so'z bo'lib, «narsa - buyum» degan ma'noni bildiradi. Biroq badiiy asar mavzusi o'nda qalamga olingan voqea yoki narsa - buyumlar emas. **Badiiy asar mavzusi ijodkor tanlagan hayotiy voqealar, u yoritgan asosiy muammolarning umumlashmasidir. Adabiy asar uchun asos qilib olingan fikr va maqsad uning mavzusidir.** Adabiy asar mavzusi tanlangan biror bir moddiy narsa-buyum emas, balki fikr, qarashdir. Ya'ni, hayotning muayyan muammosi xususida fikr yuritish badiiy asarning mavzusidir. Albatta, mavzuga ham borliqdagi narsa-hodisalar asos bo'ladi. Badiiy asar uchun eng asosiy narsa - hodisa esa insondir. Inson hayoti, uning turli vaziyat - holatdagi kayfiyati, kechinmalari, maqsad, intilishlari, borliqqa qarashlari, kishilar bilan muomala va munosabatlari badiiy asarning vujudini va jonidir.

Hayot ko'pdan - ko'p muammolardan iboratligi, kishilar bir - biri bilan ko'zga ko'rinmas rishtalar orqali bog'langan muammolar girdobida yashashga mahkum bo'lgani uchun badiiy asarda ham bir qator mavzular qalamga olingan bo'ladi. Biroq ijodkorlar o'z asarlarida ulardan ba'zilarinagina chuqurok tahlil qilib, o'quvchilar e'tiborini o'shalarga jalb qiladi. Turmushning o'zida ham ayrim hodisalar muayyan paytlarda boshqa hodisalarga qaraganda ko'proq diqqatni tortadi. Ularga alohida ahamiyat beriladi.

Ijodkorning mavzu tanlashi, avvalo, uning hayotiy tajribasiga bog'liq. O'zbek yozuvchilarining aksariyati qishloq kishilari hayotidagi turli - tuman voqealarni ishonarli yoritib beradilar. Chunki ular qishloqda tug'alib o'sishgan, u erdagi hayotni yaxshi bilishadi. Zavod - fabrika, shaxtadagi hayot haqida qiziqarli, ta'sirchan roman, qissa o'zbek adabiyotida hozirgacha yozilmaganining sababi, bizda u joylardagi turmushning o'ziga xos nozikliklarini chuqur biladigan ijodkorlarning yetishib chiqolmaganligidir. Albatta, bu hodisa, avvalo, xalqimiz milliy turmush tarziga borib bog'lanadi.

Badiiy asarlar mavzulari ikki xil bo'ladi, deyish mumkin. Birinchisi - **abadiy mavzular**, ikkinchisi - **davriy mavzular**. Insonning ma'naviy - axloqiy turmush tarzi, sevgi - muhabbati, kishilarga, yurtiga munosabati, kishilararo muomala - munosabatlari, odamlarning baxt, baxtsizligi, quvonch, qayg'usi, mehr, qahri, saxiyligi, baxilligi va boshqalar adabiyotning abadiy - mavzularidir. Ayni choqda, har bir zamonning o'z muammolari bo'ladiki, ular davriy mavzular doirasiga kiradi. Masalan, 30 - yillarda kolxoz qurilishi, yangi yerlarning o'zlashtirilishi

O'zbekistonda jiddiy muammo bo'lgan. Bu muammoni mavzu qilib, ko'plab she'riy, nasriy asarlar yozilgan.

Albatta, adabiyot o'z davrining dolzarb muammolarini yoritib ko'rsatishi kerak. U bu bilan hayotning ijtimoiy taraqqiyotiga muayyan ta'sir ko'rsatadi. Kishilarning ongu fikrini ma'lum bir yangalikqa jalb etadi. Bundan ham muhimi - davr muammolarini akslantirish zamana kishilari qiyofasini gavdalandirish, ularning o'z ajdodlaridan qiyasi jihatlari bilan farqaanishini namoyon etish imkonini beradi.

Biroq davrning dolzarb muammolarini mavzu qaoishning o'zigina asarning ta'sirchanligi, zamonaviyligiga asos bo'la olmaydi. Tarixiy voqealar qalamga olingan bo'lsa-da, ular zamonaviy mavzudagi asarlardagidan ta'sirchanroq, qiziqarliroq bo'lishini sharhlash shart emas. Masalan, «Ulug'bek xazinasini», «Mirzo Ulug'bek», «Yulduzli to'nlar» singari asarlarda olis o'tmish haqida hikoya qilinsa-da, ularda zamovdoshlarimiz ruhini ulg'aytiradigan, qalbiga ezgu o'ylar olib kiradigan badiiy joziba mavjud.

Ijodkor mavzu'ni muayyan maqsad bilan tanlaydi. Har qanday mavzuga bag'ishlangan asar muayyan haqiqatlarni ochib beradi, boshqalarning diqqatini qandaydir noma'lum yoki e'tibordan chetda qolib kelayotgan narsalarga qaratadi. Albatta, barcha asarlarda ham ijodkorning maqsad - muddaosi ochiq - oshqora ko'rinib turmaydi. Bunday bo'lishi shart ham emas. Ijodkorning biror bir hodisani qay darajada ko'rsatishi, hodisaning qaysi jihatlari ko'proq e'tibor qilishining o'ziyoq uning maqsad - niyatini bildirib turadi. Yozuvchi voqelikni xolis turib gavdalandirganida ham nimanidir tasdiqlaydi, nimanidir inkor etadi. Umuman, hayotning muayyan parchasini ta'sirchan, jozibali qilib ifodalashning o'ziyoq ma'lum bir maqsad, niyat tufayli yuzaga chiqatsi. Xalq orasida «niyat - yarim davlat» degan gap bor. Bu bekorga emas. Ishning qay darajada bajarilishi niyatning qandayligiga bog'liq. Agar niyat astoydil bo'lsa, har qanday mushkul ish ham ko'tilganidan ziyoda bo'lib ajoyib tarzda yakunlanadi. Mabodo, niyat yarim-yorti, dildan emas, tilda, shunchaki nomiga bo'lsa, eng oson ish ham chalkashib, chuvalashadi. Shunday ekan, ijodkorning asar yozishidan, biror bir mavzuni yoritishidan maqsadi bo'ladi. U o'zining bu niyatini to'la tasavvur qilaolmasligi mumkin. Biroq u qandaydir tarzda xayolda jonlanib, ish jarayonini o'ziga xos tarzda boshqarib turadi. **Ijodkor maqsadini boshqarib, uning qarashlari, hodisaga yondashishlarini ma'lum bir izga solib turadigan ana shu hodisa g'oyadir.**

Adabiyotning g'oyaviyligi masalasiga turlicha yondashiladi. Adabiyotning g'oyaviyligini oqlovchilar ham, o'ni buto'nlay qoralovchilar ham bor. Umuman esa, adabiyotning g'oyaviyligiga bu tarzda ta'rif beriladi: «tasvirlanayotgan narsa yoki voqeaga ijodkorning munosabati, uning hayotga va insonga bo'lgan ideali». Mana shu mulohaza deyarli o'zgarishsiz tarzda aksariyat tadqiqotlarda keltiriladi.

Demak **g'oya** ijodkorning qalamga olinayotgan voqelikka munosabatidir. **Mavzu** esa aks ettirilayotgan voqea-hodisalarning umumlashmasi, yig'inhisi, ya'ni badiiy asar uchun tayanch bo'lgan asosiy fikr va maqsad ob'ektidir.

Mavzu va g'oya bir-biriga bog'liq hodisa hisoblanadi. Chunki har qanday mavzuning o'ziga muvofiq g'oyalari bo'ladi. Biroq mavzu bitta, o'ndan anglashiladigan g'oyalar esa turlicha bo'lishi mumkin. G'oya ijodkorning dunyoqarashiga, nuqtai nazariga bog'lik. Har qanday san'at asarida ma'lum bir g'oya ifodalangan bo'ladi. Sodharoq aytganda, g'oya fikrdir. SHoirning shamollar, yulduzlar, shaldirab oqayotgan suvlar ta'rif-tavsif qilingan she'rlarida ham, arxitektor chizmasiga muvofiq yaratilgan gulzor manzarasida ham, haykaltarosh yasagan ot, qush shaklida ham qandaydir fikr ifoda qilingan bo'ladi. So'zlar, ranglar, ohanglar, manzaralar, shaklar gayriixtiyoriy tarzda ongu iguurimizga ta'sir etadi. Bizda fikr o'ygotadi.

Adabiyotning g'oyaviylik xususiyatlaridan shuro yovo'zlarcha mustabidlik bilan foydalandi. Ya'ni o'ni tulig'icha o'z yo'rig'iga mosladi. «G'oyaviylik - adabiyotniing bosh mezonini, SHuro adabiyotining g'oyaviyligi shuro siyosatini sharaflashdir» degan qarash o'sha davrda hukmronlik qildi. Ana shuning oqibatida «g'oya», «adabiyotning g'oyaviyligi» degan istilohlarga XX asr adoqlarida norozilik bilan qarash kayfiyati paydo bo'ldi. «Haqiqiy adabiyot asarlari g'oyasiz bo'ladi», degan aqada yoyildi. Bu o'zok yillar davomida tushovlab qo'yilgan FIKRning zanjirlarni o'zib, kishandan bo'shalishi oqibatida tugilgan o'ziga xos norozilik ifodasi edi. Uning mavjud

tartiblarga nafrati shu darajada ediki, u barcha hodisalarni, jumladan, adabiyotning avvalgi xolatini ham shoshilinch tarzda inkor qilishga shoshma-shosharlik bilan kirishib ketdi. Aslida g'oya barcha ijtimoiy hodisalarga, jumladan, san'atning hamma turlariga xos hodisadir. G'oyani ma'lum ma'noda natija, hosila deyish mumkin. Shunday ekan, har qanday adabiy-badiiy asarning o'ziga muvofiq g'oyasi bo'ladi. Mavzu va g'oya asarda hayotning muayyan parchasini gavdalantirishga asos bo'ladigan, uvda ta'sirchan qahramonlar qiyofasini yaratishni ta'minlaydigan poydevordir. Mavzu va g'oyaning yorokin namoyon bo'lishi esa asarning asosiy konflikti ko'lamiga bog'liqair.

Konflikt nima?

Konflikt, avvalo, yon-verimizdagi mavjud hayotning aynan o'zidir. Hayot esa misoli to'xtovsiz oqib turgan haryodir. Haryoda suvlar to'lqin otib okadi. To'lqinlar bir-birini quvadi. Kishilarning umri ham xuddi shunday manzaradan iborat. Hayot bir-birini inkor qiladigan va ayni choqaa taqazo etadigan hodisalar majmuasidir.

Konflikt lotincha so'z bo'lib, «to'qnashish» degan ma'noni bildiradi. Ziddiyat, to'qnashuv hayot taraqqiyotini ta'minlovchi asos bo'lgani singari badiiy konflikt ham asarning qiziqarli bo'lishining etakchi vositasidir. Badiiy konflikt roman, qissa, hikoya, doston qahramonlari o'rtasidagi qarama-qarshilikair. Qahramonlar bir-birlaridan fe'l-atvori, tabiati, maqsad, intilishlariga ko'ra farq qiladi va shunga ko'ra, ular o'rtasida ziddiyat vujudga keladi. Obrazlar o'rtasidagi ziddiyat ham, qahramonlarning o'z ichidagi to'qnashuvlari ham biror-bir voqea tufayli namoyon bo'ladi. Voqealarning qay tarzda kechishi asar mavzusi va g'oyasining ahamiyatini namoyon etgani singari qahramonlarning qiyofasini ham aniq tasavvur etish imkonini beradi.

Badiiy konflikt har bir adabiy tur va janrda o'ziga xos tarzda ifodalangan bo'ladi. SHe'riy (g'azal, ruboiy, tuyuq kabi) asarlardagi konflikt ko'rinishi nasriy (roman, qissa, hikoya) asarlardagidan farq qilganidek, u drama (komediya, tragediya, pesa) asarlarida tamoman boshqacha holda ko'rinadi.

Umuman, har bir barkamol badiiy asar konflikt, shakl va mazmun, mavzu va g'oya singari o'z unsurlarini qay tarzda namoyon etishidan qat'iy nazar, u hayotning muayyan bir ko'rinishini ta'sirchan - akslantirgan, ijodkor yaratgan go'zallikair.

Tayanch tushunchalar: badiiy asar, shakl va mazmun, mavzu va g'oya, sujet va kompozitsiya, badiiy til, mavzu, ijodkor maqsadi, g'oya, konflikt.

KOMPOZITSIYA VA SUJET

REJA:

1. Kompozitsiya
2. Sujet elementlari:
 - a) ekspozitsiya;
 - b) tugun;
 - c) voqealar rivoji;
 - d) kulminatsiya;
 - e) yechim
 - f) perepetiya;
 - g) muqaddima va xotima.
3. Fabula.
4. Portret va peyzaj.
5. Detal.
6. Lirik chekinish.
7. Sayyor sujet tushunchasi.

Badiiy asarning ta'sirchanligi ham ma'lum darajada hodisalarning qanday ko'rinishda, qanaqa shaklda gavdalantirilishiga bog'liqair. Badiiy asarning ichki va tashqi dunyosi esa uning sujetidagi voqealarning joylashishi, qahramonlar va ular orasidagi aloqa, munosabatlar majmuidan iboratdir. Bu hodisa kompozitsiya deb yuritiladi.

Kompozitsiya lotincha soʻz boʻlib, «toʻzilish, qurilish, tarkib» demakdir. Badiiy asar kompozitsiyasiga quyidagicha taʼrif - tavsif berish keng tarqalgan: «badiiy asar qismlari, detallari, badiiy tasvir vositalarinint maʼlum maqsad asosida muayyan tartibda joylashtirilishi».

Bundan anglashiladiki, kompozitsiya badiiy asarning barcha unsurlari bilan uzviy bogʻliqdir. SHu maʼnoda ham asar mazmuni, gʻoyasi, qahramonlari qiyofasi, umuman, asarning taʼsirchanlik darajasi uning kompozitsiyasidan kelib chiqadi. Ijodkorning mahorati, uning hayotni, inson obrazini koʻrsatishdagi oʻziga xosligi asar kompozitsiyasida aniq namoyon boʻladi. SHu boisdan, kompozitsiyani shakl deb sharhlash uning mohiyatini toʻla ifoda etmaydi. Chunki kompozitsiya qahramonlar qiyofasi, uning xatti - harakati, holati, nutqi, voqealar yuz bergan joy manzarasi, koʻrinishi va hokazolarni ham oʻz ichiga qamrab oladi. Sujet ham kompozitsiya tarkibiga kiradi.

Sujet fransuzcha soʻz boʻlib, «narsa, mazmun, mavzu» degan maʼnoni bildiradi. Asar mazmunini tashkil etadigan, qahramonlar oʻrtasidagi aloqa, munosabatlar tizimi sujetdir.

Sujetning oʻzi ham bir qator qismlardan tarkib topgan boʻladi: **ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya va yechim**. Biroq sujetlar oʻz tuzilishiga, namoyon boʻlish tarziga koʻra bir-biridan farq qiladi. Ayrim asarlarda voqealar tadrijiy tartibda joylashgan boʻladi. Masalan, Oybekning «Qutlugʻ qon», Sadridin Ayniyning «Qullar» romanida sujet ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya va yechim tarzida qurilgan. Baʼzi asarlarda esa voqealar tugundan (A.Qahorning «Oʻgʻri», «Bemor» hikoyalari) yoki kulminatsiyadan boshlanadi. Abdulla Qahorning «Koʻr koʻzning ochilishi» hikoyasi buning misoli boʻladi. Chunki u «Shunday qilib, Ahmad polvon soʻyladigan boʻldi» deb boshlanadi. Oʻquvchiga keskin taʼsir koʻrsatadigan bu tarzda soʻzlar bilan sujetni boshlash ham ijodkorning oʻziga xos uslubi sanaladi.

Asar kompozitsiyasini yaratish juda mushkuldir. U nihoyatda diqqattalab va nozik ishdir. Chunki kompozitsiyaning yaxchit boʻlishi asarda hayotning bir parchasini yorqin gavalantirishning asosiy shartidir. Demak kompozitsiya - asarning tanasi. Tanadagi har bir aʼzoning esa oʻz oʻrni, vazifasi bor. Asar kompozitsiyasida ham har bir unsur: sujet (ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya va yechim) va oʻndan tashqaridagi qismlar (lirik, falsafiy, publisistik chekinishlar, qoʻshimcha epizodlar), peyzaj, portret, ruhiy tahlillar, muallif tavsifi kabilar meʼyor va tartib bilan joylashishi lozimdir. Agar ular oʻz oʻrnida boʻlsa asar taʼsirchan, barkamol boʻladi. Jumladan, Abdulla Qiyairiyning «Oʻtgan kunlar», CHoʻlponning «Kecha va kunduz», Abdulla Qahorning «Bemor», «Sarob» kabi asarlari, avvalo, kompozitsiyasining puxtaligi bilan eʼtiborlidir.

Badiiy asarlar kompozitsiyasi tahlil qilingan ayrim tadqiqotlarda «fabula» termini ham uchraydi. **Fabula** lotincha soʻz boʻlib, masal, hikoya qilish demakdir. Badiiy asar fabulasi deganda asar uchun asos boʻlgan hayotiy material nazarda toʻtiladi. «Fabula -asari voqealarining mantiqiy jihatdan uzviy bogʻlikligi yaxlit silsilasi» ham deyiladi. Aristotel ham fabulani «voqealar yigʻindisi» degan. «Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha - oʻzbekcha izohli lugʻati»da sujet va fabula xususida shunday deyiladi: «Ayrim adabiyotshunoslar fabulani asar voqealarining izchil bayoni, yaʼni sqieti, sujet esa badiiy asar voqealarining barcha komponentlari bilan birgattyqaa kamrab olingan ifodasi deb taʼriflaydilar. Oʻz maʼno va mohiyatiga koʻra bu ikki termin bir - biriga sinonimik xarakterga ega boʻlib, hozirgi adabiyotshunoslikda **sujet** termini faol qoʻllaniladi. **Fabula** termini esa asta - sekin isteʼmoldan tushib qolmoqda».

Demak sujet, fabula har qanday asarda mavjud boʻladi. Biroq ular har bir janrda oʻziga xos tarzda namoyon boʻladi. Masalan, Bobur gʻazallari ham, Rabgʻoʻziy hikoyatlari ham, Oybek romanlari ham muayyan sujetdan tarkib topgan. Chunki ularda holat, hodisalarning maʼlum manzarasi gavalantirilgan, muayyan fikr ifodalangan, ijodkor biror bir fikrni maʼlum qilish uchun hodisalarning shunchaki oddiy nusxasini koʻrsatmaydi. U oʻz qarashlarini taʼsirchanroq tarzda kishilarga yetkazish uchun koʻplab hodisalarni, kechinma - holatlarni qayta ishlaydi. Hayotiy tajribasi, kuzatishlari asosida hayotiy voqealarga ijodiy yondashadi. Hamda shu asosda asar sujetini yaratadi. Bundan ayon boʻladiki, sujet hayot hodisalarining oddiy aksi emas, balki uning ijodkor tomonidan ishlov berilgan, muayyan maqsadga muvofiqlashtirilgan manzarasidir.

Sujet salmogʻi, koʻlami, taʼsirchanlik darajasi esa badiiy **konfliktga** bogʻliq. Hayotning oʻzida ham kuchli toʻqnashuvli, keskin ziddiyatli voqealar koʻproq kishilar eʼtiborini tortadi.

Kishilar o'shanday hodisalarni ko'zatish, ular xususida eshitish, bilishni yoqtirishadi. Badiiy asar sujetining o'quvchilarni o'ziga qay darajada jalb qilishi ham ijodkor ixtiro qilgan, kashf etgan konflikt va uning ifodalanish tarziga bog'lik.

Hayotning o'zida ziddiyatlar xilma-xil bo'lgani singari badiiy asarda ham badiiy konfliktning turli ko'rinishlari qo'llaniladi. Ularni shartli tarzda quyidagicha guruhlariga ajratish mumkin: **ichki ruhiy konflikt** (qahramon qalbidagi kurashlar, hissiyotlar to'qnashuvi), **ijtimoiy konflikt** (turli guruhlar o'rtasidagi ziddiyatlar), **oilaviy konflikt** (oilalari o'rtasidagi mojarolar), **shaxsiy - intim konflikt** (shaxs va boshqalar manfaati o'rtasidagi kurash) kabilar.

Asar konfliktining ta'sirchan bo'lishi sujet tarkibining boshqa unsurlari bilan ham bevosita bog'liq. Shuning uchun ular xavdga muayyan tushunchaga ega bo'lishi lozim. Biroq barcha asarlarda ham sujet unsurlari (ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiyasi va yechim) alohida-alohida holda namoyon bo'lmaydi. Masalan, ba'zi asarlar sujeta voqealar tuguni yoki kulminatsiyasidan boshlanadi va hodisalar qavday rivojlanib borib ma'lum qilinadi. Yana shunday asarlar ham bo'ladi, uning sujetida voqealar yechimi voqealar kulminatsiyasi bilan birikib, singishib ketgan bo'ladi. Ayrim asarlarda alohida muqaddima (prolog) va xotima (epilog) uchraydi. Muallifning aynan o'ziga tegishli bo'lgan yoki biror qahramon tilidan yozilgan bu qismlar esa asar sujeti tarkibiga kirmaydi.

Sujet tarkibidagi unsurlar orasida dastlab ekspozitsiyaning nima ekanligini sharhlash joizdir. **Ekspozitsiya** lotincha so'z bo'lib, «tushuntirish» degan ma'noni anglatadi. Voqealar kechgan joy, davrning ijtimoiy manzarasi, qahramonlar unib - o'sgan muhit shart - sharoiti kabilar tasviri ekspozitsiya deb yuritiladi. Ekspozitsiya asarning istalgan o'rnida bo'lishi mumkin. Masalan, Oybekning «Qutlug' qon»ida ekspozitsiya asarning boshida kelsa, Abdulla Qodiriyning «O'tgan kunlar» romanida u voqealar tuguni, rivojiga aralashgan holda namoyon bo'ladi. Ayrim asarlarda voqealar bo'lib o'tgan joy, manzillar tasviri eng oxirida beriladi. Biroq tabiiyki, o'quvchi, avvalo, voqealarning qayerda sodir bo'lgani, qahramonlar qanday muhit, sharoitda voyaga yetgani bilan qiziqadi. Ayrim ijodkorlar ana shuni sir saqlash yo'li bilan ham asariga qiziqishni oshirishga intiladi.

Sujetning yana bir unsuri voqealar tugunidir. Badiiy asarda qahramonlar o'rtasidagi ziddiyatlar paydo bo'lishi voqealar tugunidir. Tugun, ko'pincha, qahramonlarning ilk bor uchrashuvi yoki biror jiddiy muammo yo'zasidan tortishishi tufayli paydo bo'ladi. Tugun voqealar rivojini belgilaydi, qahramonlarni faol harakatlantiradi. Masalan, «O'tgan kunlar»da Otabek bilan Homidning ilk bor duch kelishi voqealar tuguni sanaladi. Tugun paydo bo'lishining asosiy sababi, qahramonlar manfaatining bir-biriga zid kelishidir. Manfaat ko'lamiga qancha keng bo'lsa, ziddiyatlar shunchalik chigal, ziddiyatli kechadi, qahramonlar o'rtasidagi to'qnashuv shunchalik kuchli bo'ladi.

Voqealar tuguni faqat qahramonlar o'rtasida emas, qahramonning aynan o'zining o'yi - kechinmalari bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, qahramon nimadandir ta'sirlansa, o'z kungida o'sha hodisani uapab tashvishlana boshlashi mumkin. Bu holat ham tugun sanaladi.

Voqealar tuguni yo'zaga kelgach, u kavdaydir tarzda o'sib, rivojlanib boradi. Sujetdagi voqealarning ma'lum tugundan so'nggi rivojlanish jarayoni **voqea rivoji** deyiladi. Tugun tusatdan yo'zaga kelganday bo'lishi mumkin. Biroq voqea rivoji uzoq davom etadigan jarayon bo'ladi. Oddiy tushuntirganda voqealar rivoji voqealar tuguni bilan voqealar kulminatsiyasi oralig'ida kechadigan jarayondir. Masalan, Oybekning «Qutlug' qon» romanida Yo'lchining Mirzakarimboy xonadoniga kelishidan tortib, uning boy tog'asidan nafratlanib chiqib ketishigacha bo'lgan oralikka voqealar rivoji kechadi.

Voqealar rivoji jarayonida ham turli chigalliklar yuzaga kelishi mumkin. Masalan, Abdulla Qodiriyning «O'tgan kunlar» romanida Homid Otabek bilan Kumush o'rtasidagi munosabatlarni buzish uchun turli hiyla - nayranglar qiladi. Uning yovo'zliklari tufayli, qahramonlar niyatda mushkul holatlarga to'shadi. Sujet voqealari rivoji davomida paydo bo'lgan ana shu yangi tugunlar yoki chigalliklarga **perepetiyalar** deyiladi.

Har qanday ziddiyat, kelishmovchilik ham bora-bora eng yuqori cho'qqisiga ko'tariladi. Hayotning ana shu haqiqati badiiy asar sujetidagi voqealar rivojiga ham mos keladi, Chunki qahramonlar orasidagi qarama-qarshilik ham o'sib, o'zining eng baland darajasiga ko'tariladi.

Misol uchun Alisher Navoiyning «Farhod va SHirin» dostonida Farhod bilan Xusrav o'rtasidagi mo'nozara asarning eng e'tiborli sahifasi hisoblanadi. Chunki aynan shu o'rinda ikki qahramonning haqiqiy qiyofasi namoyon bo'ladi. Farhodga nisbatan o'quvchining mehr-muhabbati ortgandan ortadi. Xusravdan esa nafratlanib ketadi. Odil Yoqubovning «Ulug'bek xazinasi» romanida shayx Nizomiddin Xomush bilan Ulug'bek orasidagi to'qnashuv ham roman voqealarinish eng keskin joyi hisoblanadi. Ular asar sujetining **kulminatsion nuqtasi** sanaladi.

Turmushda har qanday voqealar ham oxir-oqibatda qandaydir bir tarzda yakunlanadi. Badiiy asarda ham xuddi shunday. Ya'ni qahramonlar orasida paydo bo'lgan ziddiyatlar asta-sekinlik bilan rivojlanib, eng yuqori cho'qqisiga yetadi va u yoki bu xilda hal bo'ladi. Asar syujetidagi voqealarning eng yuqoriga ko'tarilib, asosiy qahramonlar xarakteri, qiyofasni ko'rsatadigan epizodi **voqealar kulminatsiyasi** deyilsa, sujet voqealari va qahramonlar taqdirining hal bo'lishini gavdalandiruvchi epizod **yechim** dsb ataladi. «Farhod va SHirin», «Layli va Majnun» dostonlarida bot qahramonlar o'limi voqealar yechimi sanalsa, «Alpomish» dostonida Hakimbekning. barcha mushkulliklarni engib, yurtiga qiytib, to'y - tomoshalar qilishi, bo'linib ketgan urug' - jamoasini birlashtirishi shunday hodisa hisoblanadi, Abdulla Qahhorning «Bemor» hikoyasida esa Sotiboldi xotinining o'limi va uning nochor, ilojisiz ahvolda qolishi asar sujeti voqealarining yechimi sanaladi.

Ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiyasi va yechimi syujetni tashkil etuvchi, birlashtiruvchi qismlar hisoblanadi. Ular birgalashib, asarning ahamiyatini belgilab beradi.

Asar sujetining tarkibiga kirmaydigan, biroq o'nga aloqador bo'lgan yana ikki unsur ham borki, ulardan biri - muqaddima, ikkinchisi xotimadir. **Muqaddimada** muallif o'quvchiga o'z maqsad-muddaosini ma'lum qilib, asari haqida tushuntirish, izohlar beradi. Xotima esa qahramonlarning asar sujeti voqealari tamom bo'lgandan keyingi taqdiri haqida ma'lumot beruvchi qismidir.

Sujet voqealari boshlanishi (ekspozitsiya), tuguni, rivoji, kulminatsiyasi va yechimi qahramonlar o'rtasida kechadi. Bundan anglashiladiki, sujet markazida qahramon yoki qahramonlar turadi. Tabiiyki, ana shu qahramonlar moddiy mavjudot sifatida o'z qiyofa, ko'rinishiga ega bo'ladi. Ularning holat, ko'rinishlarini tasavvur qilish va shu asosda ma'lum bir fikr va xulosaga kelish mumkin. Badiiy asardagi qahramonlarning tashqi qiyofasi, ko'rinishi, yuzi, kiyim-kechagi, yurish-turishi, tashqi jihatlari haqidagina emas, uning ichki, ma'naviy qiyofasi, fe'l - atvori haqida ham ma'lum tasavvur beradi. Hayotda ko'pincha kishining qiyofa, ko'rinishi uning fe'l - atvorini bildirib turgani singari, badiiy asar qahramonlari portretlari ham ularning ichki qiyofasiga moslab tasvirlanadi. Biroq aynan shunday bo'lishi shart emas. Hayotda ham ba'zan ko'rinishi xo'nuk kishilar orasida nixoyatda halol, pokiza insonlar uchraydi. Va aksincha, ko'rinishi, kiyim-libosi g'oyat ko'rkam bo'lganlar ichida shundaylari borki, ularning yovo'zliklari, makkorliklari kishini daxshatga soladi. Albatta, insonning tashqi ko'rinishi uning fe'l-atvoridagi u yoki bu jihatni ma'lum darajada ayon etib turadi. SHu boisdan, qahramon portretida uning xarakterining ma'lum bir qirradi akslanishi lozimki, bu uning ichki - tashqi qiyofasini aniqroq tasavvur qilish imkonini beradi. Masalan, Abdulla Qodiriyning «O'tgan kunlar» romanida Otabek portretini mana bu tarzda chizishi ham ma'lum darajada o'quvchining bu qahramon taqdiriga qiziqishi ortishiga sabab bo'ladi: «Og'ir tabiatli, ulug' gavdali, ko'rkam va oq yuzli, kelishgan qora ko'zli, mutanosib qora ko'zli va endigina murti sabz urgan bir yigit».

Adabiy asarda qahramonlarning ana shu tarzda tasvirlangan portreti ularni bir - biridan farqaash imkonini ham beradi. **Portret** fransuzcha so'z bo'lib, «tasvir» degan ma'noni bildiradi. Badiiy asarda portret qahramon obrazini yaratishga asos bo'ladigan omillar orasida eng muhimidir. Chunki yozuvchi voqealarda ishtirok etayotgan, o'ylayotgan, qanaqadir maqsadlari bo'lgan qahramoni qiyofa, ko'rinishini albatta gavdalandiradi. Qahramon portreti uning suratini ko'rsatish uchungina emas, balki ruhiy dunyosidagi holat, o'zgaripsharni anglash, tushunish uchun ham zarur vosita bo'ladi.

Tabiiyki, personajlar ko'rinishi, qiyofasi xususidagi bu muloxazalar ularning tashqi jihatlari haqidagina emas, ichki holatlari to'g'risida ham muayyan tasavvur olish imkonini beradi. Bu esa ijodkor e'tiborni qaratgan detallar asosida hosil bo'ladi. **Detal** qahramon portretini emas, uning fe'l

- atvorini ko'rsatishda ham alohida ahamiyat kasb etadi. Detal qahramon xarakter-sajiyasini yorqinlashtirgani singari, joy manzaralarini aniq gavdalanitirishga ham asos bo'ladi.

Joy-manzaralar tasviri ham, qahramonlar portreti gavdalanitirilgan o'rinlar ham ijodkorning aynan o'ziga tegishli bo'ladi. Albatta, asardagi har bir so'z muallif tomonidan bitiladi. Qahramonlarni ham asar muallifi so'zlatadi. Biroq portret, peyzaj asar ijodkorining kashfiyoti ekani hammasidan ham aniqroq bilinib turadi. Badiiy asarda yana shunday o'rinlar uchraydiki, ularda muallif o'zini yana ochiq-oshqora namoyon etadi. Asardagi bu o'rinlar **lirik chekinish** deb nomlanadi. Lirik chekinish ijodkorning sujet voqealarini to'xtatib, ular tufayli o'zida paydo bo'lgan ichki kechinmalarni bayon etishidir.

Lirik chekinish nasriy asarlardagina emas, lirik asarlarda ham uchraydi. Lirik chekinish she'riy asarlarda ochiq tarzda, alohida holda ham yoki qahramon ruhiy kechinma, fikr, tuyg'ulari bilan yonma-yon tarzda ham kelishi mumkin.

Asarning asosi sanalgan sujet va kompozitsiya juda murakkab hodisa sanshtadi. Har bir asar o'ziga xos sujet va kompozitsiyaga ega bo'ladi. yo'qrrida badiiy asar sujeti, kompozitsiyasi, ularga daxldor unsurlar xususida umumiy tarzda mulohaza bildirildi, xolos. Chunki badiiy asarning bu ikki hodisasi haqida kengroq mulohaza yuritish o'z - o'zidan asarning boshqa unsurlari xususida to'xtalishni taqozo etadi. Negaki, ular bir - biri bilan o'zviy bog'liq hodisalardir. **Peyzaj** ana shu hodisalardan biridir.

Peyzaj fransuzcha so'z bo'lib, «mamlakat», «joy» degan ma'noni bildiradi. Peyzaj badiiy asarda aks ettirilgan tabiat manzaralari, voqea-hohisalar kechgan joylar ko'rinishi tasviridir. U qahramonlar holat, kayfiyatini gavdalanitirishning muayyai vositasi hisoblanadi. Peyzaj asar kompozitsiyasida ham alohida o'rin tutadi.

Badiiy asar asosi bo'lgan sujet yana bir o'ziga xos jihatga ega. Adabiyot tarixida bir mavzuda, bir xil qahramonlar haqida, bir xil nomda yaratilgan asarlar mavjud. Masalan, SHarqda «Layli va Majnun» dostoni juda mashhur. Jumladan, Alisher Navoiy ham, Fuzuliy ham «Layli va Majnun» degan doston yaratishgan. Ular yaratgan dostonlarning qahramonlari ham, ularning taqdir - qismati xam bir - biriga aynan o'xshash. Biroq Navoiyning dostoni ham, Fuzuliyning «Layli va Majnun»i ham mustaqil, o'ziga xos asardir. Chunki ularda bir mavzu, bir xil qahramonlar taqdiri o'ziga xos tarzda talqin qilingandir. Dunyo madaniyati tarixida to'rtta «Xamsa» mashhur. Nizomiy Ganjaviy (1141-1209), Xisrav Dehlaviy (1253-1325), Abdurahmon Jomiy (1414 - 1492) va Alisher Navoiy (1441-1501) qalamlariga mansub bu «Xamsa»lar tarkibidagi dostonlarda hikoya qilingan voqealar va ularda ishtirok etgan qahramonlar deyarli bir xil. Biroq ularda ham Navoiy va Fuzuliy «Layli va Majnun»idagidek ayni bir xil sujet turlicha talqan qilingan.

Bir xil mavzu, bir xil qahramonlar taqdiri naql qilingan bunday asarlar **sayyor sujetga** asoslangan bo'ladi. Sayyor sujet barcha milliy adabiyotlar tarixida mavjud bo'lgan hodisadir. «Layli va Majnun» dostoni abadiy ishq qissasini dastlab Nizomiy dostoniga aylantirgan. O'nga 118 ta nazira bitilgan. SHulardan 67 tasi fors, 37 tasi turkiy tilda bo'lsa, 7 tasi kurd, 7 tasi urdu, 2 tasi panjob tillaridadir. Arman, gruzin tillarida ham Layli va Majnun ishq haqida doston yaratilgan. Rus shoiri V. Xlebnikov ham 1911 yilda shu nomda doston bitgan.

Biroq sayyor sujetlar asosida bitilgan asarlar bir asarning ayni nusxasi emas. Ular bir mavzu, bir sujetning yangi qarralari, yangi jihatlar va yangi ma'nolarini kashf etib bergan aloxida mustaqil asarlardir. Sayyor sujetlar ijodkorlar tafakkur darajasi, badiiy mahorati miqyosi, mushohada ko'lamini ko'rsatib beradi.

Sujet va kompozitsiya barcha adabiy janrlarda bir xil tarzda namoyon bo'lmaydi. Ular nasriy (hikoya, qissa, roman) asarlarda boshqa bir shaklda, lirik (g'azal, ruboiy, tuyuq va boshqalar) asarlarda alohida tarzda, drama (komediya, tragediya, drama) asarlarida o'ziga xos ko'rinishda akslanadi.

Umuman, sujet va kompozitsiya badiiy asarning asosidir. Badiiy asarning qiyofasi, salmog'i, o'ziga xosligi, badiiy olami ana shu ikki muhim unsur maydonida namoyon bo'ladi.

Tayanch tushunchalar: kompozitsiya, sujet, ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya, yechim, fabula, perepetiya, muqaddima, xotima, portret, detal, lirik chekinish, peyzaj, sayyor sujet.

BADIIY ASAR TILI

REJA:

1. Badiiy til tushunchasi.
2. Adabiy til elementlari.
3. Badiiy tasvir vositalari.
4. Poetik sintaksis

Adabiy - badiiy asar yaratish uchun faqatgina soʻzdan foydalaniladi. Buning uchun birgina soʻz zarur, xolos. Adabiy - badiiy asar yaratiga uchun oʻndan boʻlak boshqa biror bir xom ashyoga ehtiyoj, zarurat boʻlmaydi. Soʻz adabiy-badiiy asarning birinchi va yagona unsuri hisoblanadi. Yozuvchi, shoir asar yozish - hayotning muayyan parchasini badiiy gavdalanitirish uchun birgina vosita - soʻzdan foydalanadi. Soʻz uning uchun asar mazmunini roʻyobga chiqaruvchi birdan bir tayanch sanaladi. Chunki uning yorhamida asarning barcha unsurlari: qahramonlar obrazi, ular yatagan manzil-makon koʻrinishlari va hokazolar gavdalanitiriladi. Asarning sujet, kompozitsiyasi, oʻndan boʻlak boshqa unsurlari ham aynan soʻzning vositasida yaratiladi. Shuning uchun qadim SHarq shoirlari asarlari asosiy mavzusi bayonini boshlanmasdan avval soʻz sharafiga maxsus kism bagʻishlaganlar. Alisher Navoiy ham barcha dostonlarida soʻz sharafiga alohida bob ajratgan. Jumladan, shoir «Saddi Iskanhariy» dostoni oltinchi bobida «Soʻz taʼrifida bir necha soʻz kim...» deb, soʻzga shunday taʼriflar beradi:

*Gar ul boʻlmasa kimsaga yoʻq sharaf,
Aningdekki, gavharsiz oʻlgʻay sadaf.
...Bashar zotida javhari jon ham ul,
Oʻluk jismida obi hayvon ham ul.*

Ijodkor ana shunday sir-sinoatli hodisadan foydalanib, adabiy-badiiy asar yaratadi. U soʻz vositasida hayot hodisalarini suratlantiradi. Adabiy-badiiy asarda soʻz haqida mulohaza yuritilganda «badiiy asar tili» iborasi qoʻllanadi. Julshadan, tadqiqotlarda «badiiy asar tili badiiy asar mazmunini roʻyobga chiqaruvchi birdan-bir vositadir», deyiladi.

Badiiy asar tili adabiy til meʼyorlariga tayanadigan, umumxalq tiliga asoslangan, hamma uchun tushunarli ifodalarni qamrab olgan, ijodkorlar tomonidan jilolangan tildir. U mana shu xususiyatlariga koʻra, gʻoyaviy va hissiy (emosional) taʼsir koʻrsatishning eng samarali vositasidir. Ayni choqda, badiiy til kishilar oʻrtasida barcha uchun tushunarli boʻlgan eng ommabop aloqa qurolidir. Yozuvchi, shoir badiiy asar yaratish - obraz va manzaralar chizish uchun soʻz va iboralar tanlaydi, ularning asl va koʻchma maʼnolarini aniqlaydi, sinonim va antonimlarni topadi, umumxalq tilining gap koʻrilishi usullaridan, arxaizm va jargonlardan foydalanadi. Shuning uchun adabiyot hayotni soʻz orqali tasvirlash sanʼati deyiladi.

Badiiy asar tili ilmiy asarlar tilidan **tasviriylilik, emosionallik, obrazlilik, aforizm** kabi xususiyatlari bilan farq qiladi. Fizika, kimyo, matematika, texnika, iqtisodiyot kabi ilmiy sohalaridagi asarlar tili umumlashgan, ixtisoslik yoʻnalishidagi tushunchalarni ifoda etsa, badiiy asarlar tili tabiat manzaralari va inson qalbidagi kechinma, holatlarni mavjud qarama-qarshiliklari bilan aks ettiradi. Bu badiiy asar tilining **tasviriylilik** xususiyatidir.

Ilmiy asarlar tilidagi dalil, raqamlar koʻproq kishilarning aql-tafakkuriga taʼsir koʻrsatadi. SHEʼr, roman, qissa tili esa koʻproq ularning hissiyotiga, tuygʻulariga - qalbiga taʼsir qiladi.

Badiiy asar tilining qahramonlar kalb holatini ifodapash orkali kitobxonlar tuygʻulariga taʼsir koʻrsatish uning **hissiyligi**(emosionalligi)ni belgilaydi.

Badiiy asar, avvalo, inson qiyofasini gavdalanitirishi bilan taʼsirchan ekanligi maʼlum. Ijodkor inson obrazini yaratish uchun tilning turli shakl, koʻrinishlaridan foydalanadi. U shevaga xos soʻzlarni, kasb-korga oid atamaparni, kishi noʻtqaning oʻziga xos jihatlarini koʻrsatuvchi

iboralarni (masalan, «Mehrobdan chayon» romanida Solih maxdumning «habba» deyishi singari) qo'llaydi.

Badiiy asar tili bilan adabiy til o'rtasida muayyan tafovut mavjud. Ular aynan bir hodisa emas. Avvalo, badiiy asar tili adabiy tilga nisbatan keng hodisadir. Chunki o'nda adabiy tilning o'zi ham, sheva, kasb-hunar, jargonga oid so'zlar ham, tasviriy ifodalar, turli iboralar ham mujassamlashgan bo'ladi. Adabiy til esa me'yoriy grammatika qoidalariga asoslangan, umumiy talaffuz qoidalariga ega bo'lgan va shu asosda xalq jonli tilidagi har xilliklarni bir xillashtirib olgan til sanaladi. SHu boisdan uquv-ta'lim ishlari, rasmiy ish qog'ozlari, ilm-fan, publisistika, matbuot adabiy tilda olib boriladi. Adabiy til ham millat madaniyatining o'ziga xos bir ko'rinishidir.

Biroq badiiy asar tili ham, adabiy til ham umumxalq tiliga asoslanadi. Umumxalq tili har ikkalasining asosi sanaladi.

Badiiy asar tili **muallif tili, personajlar tili, dialog, monolog, arxaik so'zlar, shevaga, kasb-hunarga oid so'zlar, jargonlar, neologizmlar, antonim, sinonim, omonim, badiiy tasvir vositalari** (*metafora, istiora, metonimiya, sinekdoxa, allegoriya, jonlantirish, sifatlash, o'xshatish, mubolag'a, poetik sintaksis (intonatsiya, parallelizm, anafora, takrorlar, inversiya, antiteza, ritorik munosabat, ritorik so'roq)*) kabilardan tarkib topgan bo'ladi. Bu unsurlar badiiy asar tilining jozibali, ta'sirchan bo'lishini ta'minlaydi.

Odatda, badiiy asar matnining asosiy qismi **muallif** tilidan tarkib topgan bo'ladi. Chunki ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, yechimi kabi sujet qismlari, peyzaj, qahramonlarning ruhiy holatlari muallif so'zi orqali gavdalanitiriladi. Umuman, muallif o'z asarining hikoyachisi, naqlchisi bo'ladi. Ko'pgina asarlarning muallif so'zi bilan bopshanihi ham shundan dalolat beradi. Aslida ham asarning barcha qahramonlari muallif yorhami, aniqrog'i, uning so'zlari bilan harakat qiladi. Muallif doimo ular bilan birga bo'ladi. Kitobxonga qahramonlarni ko'rsatib turadi. Personajlarning o'y-kechinmalari, yashirin-oshkora fikrlaridan xabardor qiladi. Ular turgan muhit manzarasini gavdalanitiradi.

Ayrim asarlarda voqealar qahramon tilidan hikoya qilinadi. Masalan, G'.G'ulomning «Yodgor» qissasi, «Mening o'g'rigina bolam» hikoyasi shunday asarlar sirasiga kiradi. Biroq ularda ham qahramonlarni muallif so'zlatadi.

Muallif personajlarning tashqi qiyofasi, ichki kechinmalarini tasvirlash bilan ularni so'zlatadi. So'zlatganda ulardan har birining nutqiga alohida e'tibor beradi. Chunki personajlarning har biri o'ziga xos tarzda gavdalanishi, ularning gap-so'zlari ana shu xususiyati-ni yorqin namoyon etishi lozim. **Qahramonning diqqatini jalb etadigan birinchi belgisi uning nutqidir.** Misol uchun Abdulla Qodiriyning «O'tgan kunlar» romanida Otabek shunday deydi:

«Meni zo'rlagan va majbur qilgan edilar, dada! Sizning o'g'lingiz bo'lgan bir yigitning sha'niga, albatta, odam o'ldirish g'oyat va nomusdir... Siz o'zingizning orzu - havasingiz yo'lida meni majbur qildingiz va dushmanlarimga yo'lni katta qilib ochib berdingiz, men bu jondorlikni xoh, noxoh ishlashga majbur qoldim!.. Sizni gunohkor qilishga va go'nohingizni kechishga mening haqqim yo'q, dada! Lekin gunohsiz bo'la turib ham yana muvoxira ostiga turganim uchun o'zimni mudofaa qilishga majburman». Asar qahramonlari nutqi **dialog va monolog** shaklida ifoda etiladi. Dialog va monologlarda qahramonlarning ichki dunyosi, fe'l-atvori aks etadi. Ijodkorlar qahramonlar nutqida ular yashagan tarixiy davrga xos so'zlash tarzini hamda ularning kasb-kori, ma'naviy sajiyasi (intellektuallik darajasi)ni gavdalanitirishga harakat qilishadi. Chunki mantiq shuni taqazo etadi.

Dialog, monolog asarni ta'sirchan qiladigan vositalar sirasiga kiradi. **Dialog** yunoncha so'z bo'lib, «ikki kishi o'rtasidagi so'zlashuv» degan ma'noni anglatadi. **Monolog** ham yunoncha so'z bo'lib, u badiiy asarda ishtirok etuvchi personajlarning o'z-o'ziga yoki boshqalarga qaratilgan nutqi sanaladi.

Dialog va monologning asarni ta'sirchan etuvchi, o'ni yodda qoldiruvchi unsurlardan ekanligi she'riy, nasriy asarlardan ham ko'ra, drama janriga mansub asarlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Drama, komediya, tragediya matni to'laligicha dialog va monologlardan tarkib topadi. Sahna asarlarini ularsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Monologlar namoyon bo'lish tarziga ko'ra ikki xil bo'ladi: **tashqi monolog va ichki monolog**. Tashqi monolog qahramonning o'z nutqini ovoz chiqarib bayon etishi bo'lsa, ichki monolog uning ichki o'y-kechinmalaridir. Tashqi monolog shakli ko'proq drama, komediya, tragediyada qo'llansa, ichki monolog barcha janrlardagi asarlarda keng ishlatiladi. Masalan, hayotda har bir odam boshqa bir kishi haqida kunglida qandaydir xayollarga boradi. Ana shu hodisa badiiy asarlarga ham ko'chiriladi. Roman, qissa, doston personajlari bir-birlari haqida turli o'ylarga borishadi. Demak monolog personajlarning o'zi haqidagi o'ylaridangana iborat bo'lmaydi. U boshqalar to'g'risidagi, tevarak-atrofdagi hayot haqidagi orzu-o'y, mushohadalarni ham mujassam etadi.

Personajlarning dialog, monologlarida arxaik shevaga oid, kasb-korga tashtluqai so'zlar uchraydi. Ular zamonni, persoiyajning mashg'uloti, tugilib usgan joyini o'ziga xos tarzda ayon etib turadi.

Avvallari qo'llangan bo'lsa-da, ayni paytda nutqda ishlatilmay qolgan so'zlar **arxaik so'zlar** sanaladi. **Shevaga xos so'zlar** esa muayyan hudud kishilari nutqiga xos so'z va iboratdir. Arxaik so'zlar o'tmish manzarasini gavdalandirish maqsadida qo'llansa, shevaga xos so'zlar personajlar tilining o'ziga xosligini namoyon etish, uning manzil-makonini bildirish uchun lozim bo'ladi. **Kasb-korga oid so'zlar** esa qahramonlar mashg'uloti, ular turmush tarzini ko'rsatish vajidan asqotadi. Masalan, shaxtyorlarning ish tarzi bilan cho'ponlarning kundalik ishi bir-biridan farq qiladi. Shunday ekan, chorvadorlar, shaxtyor yoki baliqchilar haqidagi asar personajlar nutqidan ham aniq bilinib turishi lozim. Ana shu maqsadda yozuvchilar o'z asarlarida shevaga, kasb-korga oid so'z, iboraparni qo'llashadi. Bular mavjud voqelikni aniq aks ettirish imkoniyatini yaratadi.

Ba'zan kishilar o'zaro mulokotlarida faqat bir-birlari tushunadigan so'z, iboralarni qo'llashadi. Masalan, tibbiyot xodimlari bemor huzurida uning kasalligi haqida bir-birlari tushunadigan atamalarni qo'llab gaplashishadi. Ular davolash usullari, qanday dori-harmonlarni ishlatish lozimligi xususida o'zaro maslahatlashishadi. Biroq bu muloqotda nimalar deyilayotganini hamma bemor ham to'liq tushunavermaydi. Tibbiyot xodimlari nutqidagi boshqalar uchun tushunarsiz terminlar kasb-korga, aniqrog'i, sohaga oid so'zlar sanaladi. Biroq yana shunday so'z, iboralar ham borki, ular **jargonlar** deb ataladi. **Jargon** frantsuzcha so'z bo'lib, «buzilgan til» degan ma'noni bildiradi. Binobarin, jargon so'n'iy, yasama tildir. U muayyan guruh kishilari doirasidagina qo'llanadi. Jargon so'zlar ham barcha kishi-larning nutqida ishlatiladigan so'z, iboralardan tarkib topgan bo'ladi. Biroq guruh a'zolari muayyan so'z, iboralarni o'zlarigina tushunadigan ma'noda ishlatishadi. Ular nazarda tutgan ma'noni boshqalar bilmaydi. Badiiy asarlarda o'g'rilar, qimorbozlar obrazi gavdalandirilganda ularning no'tqada ishlatiladigan so'z, iboralar - jargonlar keltiriladi. CHunonchi, Tohir Malikning «SHaytanat», «Murdalar gapirmaydilar» asarlarida jargon so'zlar o'g'ri - jinoyatchilar qiyofasini ishonarli ko'rsatish uchun o'ziga xos vosita bo'lgan.

Neologizmlar asosan zamonaviy mavzudagi asarlarda ishlatiladi. Fan-texnika, ijtimoiy hayot taraqqiyoti tufayli paydo bo'lgan yangi so'z, atama, terminlar davr ruhini aks ettirish maqsadida badiiy asarlarda qo'llanadi. Masalan, «neyroxirurgiya», «kosmonavtika» kabi so'zlar. «Birja», «aksiya», «konsalting», «fuchers» singari iqtisodiyot terminlari ham hozirgi o'zbek tili uchun neologizm hisoblanadi.

Omonim, sinonimlar ham xuddi neologizm, jargon, kasb-kor, sheva, arxaik so'zlar singari badiiy asar tilining muhim o'zvlaridir. **Omonim** yunoncha bo'lib, badiiy asarda har xil ma'no anglatib keluvchi shakldosh so'zlardir. Ona tili harsliklarida ham omonimlarga shakli bir xil, ma'nosi har xil so'zlar, deb ta'rif beriladi. Omonimlardan SHarq adabiyotida kadimdan keng foydalanib kelingan. Xususan, omonimlar asosida tuyuqhar yozish an'anaga aylangan. Tuyuq ijodkorlarning so'zni bilish, o'ni his qilish, anglash darajasini ko'rsatadigan o'ziga xos ulchov bo'lgan.

Sinonimlar tilning omonimlarga tamoman teskari hodisasidir. **Sinonim** yunoncha so'z bo'lib, «bir nomli» degan ma'noni bildiradi. Ona tili harsliklarida sinonimlarga shakli har xil, ma'nosi bir-biriga yaqin so'zlar, deb ta'rif berilgan. SHarq mumtoz adabiyotida bunday so'zlar **mutashabix** so'zlar deb yuritilgan. Sinonimlar ijodkorning so'z boyligini bildiradigan hodisa

sanaladi. Aslida hech bir tilda ma'nosi bir-biriga aynan teng so'zlar yo'q. Tildagi har bir so'z betakror ma'noni ifoda qiladi. Har bir so'zning o'z jilosi, qamrov doirasi, ko'lami bo'ladi. Masalan, yuz, bet, chehra, aft, turq so'zlari sinonim so'zlar hisoblanadi. Biroq yuz, chehra so'zlari ijobiylik sifatini bildirsa, aft, turq so'zlari salbiy ma'noni ifoda qiladi. Umuman, har bir so'zning o'z ta'sir ko'lami, ma'no yo'nashishi bo'ladi.

Antonimlar esa omonim, sinonimlardan yanada farq qiluvchi so'zlar sanaladi. **Antonim** yunoncha so'z bo'lib, «qarshi» degan ma'noni bildiradi. Bir-biriga zid ma'noli so'z va iboralar antonimlar deb yuritiladi. Antonim so'zlar hodisa mohiyatidagi qarama-qarshilikni anglatadi. Antonim hodisasi SHarq adabiyotida **tazod** deb yuritiladi.

Badiiy asarlarda antonim, sinonimlardan tashqari, ko'chimlardan ham foydalaniladi. **Ko'chim** so'z yoki so'z birikmasining o'z ma'nosidan boshqa ma'noda qo'llanishidir. Ko'chim **trop** deb ham yuritiladi. Ko'chimlar ham nutq ta'sirchanligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Ko'chimlar bir necha turlarga bo'linadi: metafora (istiora), metonimiya, sinekdoxa, allegoriya (majoz) kabilar.

Metafora yunoncha so'z bo'lib, «ko'chirish» degan ma'noni anglatadi. Metafora o'xshashli ko'chimdir. U narsa-hodisalar o'rtasidagi o'xshashlikqa asoslangan bo'ladi. Biroq metafora aynan o'xshatish emas. Metafora bilan o'xshatish bir-biridan birmuncha farq qiladi. O'xshatishda **-dek -day** singari qo'shimchalar, **kabi, singari, go'yo** so'zlari qo'llangan bo'ladi. Metafora (istiora)da esa ko'chma ma'no tashuvchi bitta komponent qatnashadi. Metafora SHarq adabiyotida **istiora** deb yuritiladi.

Metonimiya ikki tushuncha o'rtasidagi yaqinlikka asoslangan o'xshashsiz ko'chishdir. **Metonimiya** yunoncha so'z bo'lib, «qayta nomlash» demakdir. Metafora(istiora)da bir-biriga o'xshash narsa-buyum va ularning belgilari kuchiriladi. Metonimiyada esa tashqi ko'rinishi yoki ichki xususiyatlari bilan bir-biriga aloqador, biroq bir-biriga uxshamagan narsa-buyumlar belgilari chog'ishtiriladi. Metonimiya bir necha xil bo'ladi:

Muallif nomi uning asari o'rnida qo'llanadi:

***Fuzuliy**ni oldim qo'limga,
Majnun bo'lib yig'lab qichqirdi.*

(Hamid Olimjon)

Bu o'rinda **Fuzuliy asarlarini** deyilmoqchi.
Biror narsa u yasalgan material bilan almashtirib ataladi:

***Pulat qush ham qanotin rostlab,
Burgutlarni etar tumtaroq,***

(Hamid Olimjon)

Pulat qush deyilganda samolyot nazarda tutilgan.

Sinekdoxa ham metonimiyaning bir shaklidir. **Sinekdoxa** yunoncha so'z bo'lib, o'nda bir qism yoki bo'lak orqali yaxlit, buto'n narsa bildiriladi va aksincha. Ya'ni, bir buto'n hodisa orqali uning ayrim bo'lagi haqida mulohaza yuritiladi.

***Halol, pokizadir yegan oshimiz,
Ming karra tashakkur peshona terga.***

(G'afur G'ulom)

Peshona ter mehnatning bir bo'lagidir.

Allegoriya(majoz) ko'chim turlaridai biridir. U ertak va masallarda ayniqsa, keng qo'llanadi. Masalan, tulki qiyofasida ayyor kishilar nazarda to'tiladi. CHumoli mehnatkash, zahmatkash odaxshar tim-soli sanaladi. Allegoriya fikrni pardalab, sal yashirib ifoda qilishning eng o'ng'ay shakli hisoblanadi. CHunonchi, Abdulla Oripovning «Tilla baliqcha» she'rida ham fikr birmuncha pardalab berilgan. Mustabid tuzum jamiyat a'zolarini qobiqqa solib qo'ygani haqidagi fikr ko'lmak hovuzda qolgan baliq timsolida aytilgan.

Gulxaniyning «Zarbulmasal», Hamzaning «Toshbaqa va chayon» kabi asarlari allegorik, ya'ni majoziy asarlardir.

Jonlantirish ham badiiy asarlarda keng qo'llanadigan badiiy tasvir vositalari sirasiga kiradi. Jonlantirish kishilarga xos xususiyatlarni jonsiz va mavxum narsa - hodisalarga kuchirishdir.

Masalan, *xo'mraygan bulutlar* deyiladi. Bunda kishilarga xos xo'mrayish jonsiz bulutga kuchirilgan bo'ladi. Asarlarda tog'-tosh, shamol, daraxt, mevalar xuddi odamlarga o'xshatib gapirtiriladi.

Sifatlash jonlantirishdan birmuncha farq qiladigan badiiy tasvir vositasi sanaladi. Sifatlash narsa - hohisaning biror bir belgi, xususiyatini aniq - ravshan alohida ajratib ko'rsatishdir. Sifatlash ikki xil bo'ladi. Birinchisi oddiy sifatlash bo'lib, o'nda narsa - hodisalarning o'tkinchi belgilari ta'kidlanadi. Ikkinchisi, doimiy sifatlash bo'lib, bunda narsa-hodisalarning doimiy xususiyatlari aytiladi. *Pulat nayza, olmos qilich, uchqur ot* kabilar doimiy sifatlash sanaladi. Har ikkala sifatlash turi voqea-hodisani yorqin ko'rsatishga imkon beradi. Masalan, *ona zamin*.

O'xshatish badiiy adabiyotning barcha tasvir vositalari orasida eng ko'p qo'llanadigan hodisadir. O'xshatish narsa-buyumning ma'lum bir belgisini boshqa narsa-buyumga solishtirishdir. O'xshatish fikrni yaqaol ifodalash imkoniyatini beradi. O'xshatish narsalarning bevosita o'xshash tomonlarini ko'rsatish yoki **-dek** (-day) qushimchasi, *xuddi, o'xshash, go'yo, misli, misoli, singari, yanglig', bamisoli, kabi* ko'makchilari yorhamida hosil qilinadi.

Badiiy asarlarda tasvir vositalari ayrim holda ham, bir nechasi birgalikda, o'zaro botiq holda ham ishlatiladi. Masalan, ayrim she'rlarning bir bandida o'xshatish ham, sifatlash ham, mubolag'a, jonlantirish ham qo'llangan bo'ladi. Ular ta'sirchan obraz va manzara yaratish bilan birgalikda, ijodkorning voqelikka munosabatini ham bildirib turadi.

Mubolag'a narsa-hodisalarning xususiyat, belgilarini kuchaytirib, orttirib tasvirlashdir. Mubolag'a muayyan narsa-hodisalarni boshqalaridan alohida ajratib ko'rsatish maqsadida qullanadi. Mubolag'a badiiy asarda aksariyat hollarda o'xshatish, jonlantirish, sifatlash, metafora kabi tasviriy vositalar bilan birgalikda qo'llanadi. Mubolag'a, ayniqsa, folklor asarlarida – ertak, dostonlarda ko'p qo'llanadi.

Badiiy asar tilining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri uning o'ziga xos qurilishidir. U oddiy so'zlashuvdagi nutqdan gap tuzilishiga ko'ra jiddiy farq qiladi. Badiiy asar tili ba'zi o'rinlarda, hatto, grammatika qoidalariga ham mos kelmaydi. Ilmiy asarlar tilida esa grammatika qoidalariga to'la rioy qilingan bo'ladi. Badiiy asar tilida fikrning ta'sirchan bo'lishi asosiy maqsad qilib qo'yilsa, ilmiy asarlarda fikrning mantiqan ishonchli bo'lishiga e'tibor qaratiladi. She'riy, nasriy asarlarda fikrning hissiy ta'sirchan bo'lishiga erishish uchun gap ko'rinishining **intonatsiya, parallelizm, takror, anafora, inversiya, antiteza, ritorik murojaat, ritorik so'roq** kabi ifoda usullari qo'llaniladi.

Intonatsiya lotincha so'z bo'lib, «qattiq talaffuz etish» degan ma'noni bildiradi. U so'zlovchining, asar muallifining hodisaga munosabatini anglatuvchi ifoda vositasi sanaladi, Badiiy asarda intonatsiyani turli tinish belgilari, misralarning joylashish tarzi bildirib turadi.

Parallelizm ikki yoki undan ortiq narsa-hodisani yonma-yon qo'yish orqali mazmunni yorqinlashtirish uslubi sanaladi. Unda narsa-hodisalar bir-biri bilan muqoyasa qilinadi yoki zidlashtiriladi. Ushbu yo'l bilan fikr aniqlashtiriladi, uning ta'sirchanligi kuchaytiriladi. Parallelizm yunoncha so'z bo'lib, «yonma - yon boruvchi» degan ma'noni bildiradi. Parallelizmlar mazmunan teng yoki bir-biriga yaqin hodisalarning qiyoslanishi, o'xshatilishi, qarama - qarshi qo'yilishi, talaffuzda bir xil ohangdorlikqa asoslangan bo'lishi (intonatsion parallelizmlar) va boshqa ko'rinishda bo'lishi mumkin. Radiflar ham parallelizmning o'ziga xos ko'rinishi sifatida namoyon bo'lishi mumkin, Albatta, bunda misralarda fikr mazmuni o'xshash yoki bir-biriga yaqin hodisalarni ifoda qilish lozim.

Takror parallelizmga yaqin tasvir usuli hisoblanadi. Matnda u aniq ko'rinish turadi. Chunki takror ayrim so'z, iboralarning ma'lum bir tartib asosida qayta-qayta qo'llanilishidir. Takror muayyan maqsadga muvofiq qo'llaniladi. Takrorning anafora, epifora, misralar takrori singari ko'rinishlari bor.

Anafora yunoncha so'z bo'lib, «yuqoriga ko'tarilish» degan ma'noni bildiradi. Bunda bir xil so'z yoki so'z birikmasi she'r misralari boshida aynan bir xil tarzda takrorlanib keladi.

*Qaysi bir ozorin aytay jononima ag'yorning,
Qaysi bir og'ritqanin kunglimni dey dildorning.*

(Bobur)

Takrorning ham barcha ko'rinishlari mazmunni kuchaytirish, fikrni ta'sirchan qilishga qaratilgan bo'ladi. **Anafora, inversiya** uning ana shunday ifoda usullari hisoblanadi. **Inversiya** lotincha so'z bo'lib, "o'rin almashtirish" degan ma'noni bildiradi. Bunda gap bo'laqiari grammatika me'yorlari tartibidan farqliroq tarzda qo'llanadi. Inversiya ta'kidlanmoqchi bo'lgan radif keng qo'llanadi. Jumladan, Alisher Navoiy g'azal, ruboiy, tuyuqlarida ham radiflar ko'p ishlatiladi. Masalan:

*Jondin seni ko'p sevarmen, ey umri aziz,
Sondin seni ko'p sevarmen, ey umri aziz.
Har neniki sevmak ondin ortuq bo'lmas,
Ondin seni ko'p sevarmen, ey umri aziz.*

Ushbu ruboiyda «seni ko'p sevarmen, ey umri aziz» so'zlari radif sifatida misralar oxirida takrorlanib kelgan. Radiflar yakka bir so'z yoki yuqoridagi singari bir necha so'zdan tashkil topgan ham bo'lishi mumkin.

Turoq bo'g'inlar guruhidan tashkil topadi. Turoqlar guruhidan misralar vujudga keladi. Misralar ham xuddi bo'g'in, turoqlar singari uyushib, muayyan musiqiylik hosil qiladi. Misralarning bunday birikuvi bandlarni vujudga keltiradi. **Band** misradan ko'ra kengroq, ko'lamliroq fikrni anglatadi. Banddagi fikr muayyan tugallikka ega bo'ladi. U yaxlit manzarani gavdalandiradi.

SHe'rshunoslik - maxsus soha. Unda juda ko'p istiloh (termin)lar mavjud. Ularning har birini atroflicha sharxlab chiqish katta hajmli alohida ishni taqazo qiladi. Chunki har bir milliy adabiyotning o'ziga xos she'r shakllari bor. Negaki she'r milliy tillarga xos xususiyatlar asosida paydo bo'ladi. SHu boisdan she'r tizimlari, vaznlari har bir xalq tilining ichki qonun-qoidalariga mos holda vujudga keladi.

Tayanch tushunchalar: muallif tili, personajlar tili, dialog, monolog, arxaik so'zlar, shevaga, kasb-hunarga oid so'zlar, jargonlar, neologizmlar, antonim, sinonim, omonim, badiiy tasvir vositalari (metafora, istiora, metonimiya, sinekdoxa, allegoriya, jonlantirish, sifatlash, o'xshatish, mubolag'a, poetik sintaksis (intonatsiya, parallelizm, anafora, takrorlar, inversiya, antiteza, ritorik murojaat, ritorik so'roq), intonatsiya, parallelizm, takror, anafora, inversiya, antiteza, ritorik murojaat, ritorik so'roq

SHE'RIY TIZIMLAR va SHE'RIY JANRLAR

Reja:

1. She'r tizimlari.
2. Barmoq she'r tizimi.
3. Aruz she'r tizimi.
4. Erkin (sarbast) she'r tizimi.

Jahon adabiyotida to'rtta she'r tizimi, ayniqsa, keng tarqalgan. Bular: **sillabik** (bo'g'inlar miqdoriga ko'ra), **metrik** (turoq to'xtam (pauza), takt miqdoriga ko'ra), **sillabotonik** (bo'g'in va oxang); **tonik** (ohang).

Sillabik she'r tizimi bo'g'inlar miqdoriga asoslanadi. Turkiy xalqlar, jumladan, o'zbek xalq she'riyati, shuningdek italyan, polyak, frantsuz, ispan, rumin xalqlari she'riyati ham sillabik she'r tizimiga mansubdir.

Metrik she'r tizimi esa bo'g'inlarning uzun-qisqiligiga, unlilar holatiga asoslanadi. Grek, lotin, arab she'riyati shunday xususiyatga ega.

Sillabo-tonik she'r tizimi bo'lsa, urg'uli, urg'usiz bo'g'inlarning ma'lum tartibda kelishiga asoslanadi. Rus she'riyati shundaydir.

Tonik she'r tizimi misralarda urg'usiz bo'g'in qancha bo'lishidan qat'iy nazar, ritm hosil bo'lishi, urg'ularning bir maromda kelishiga asoslanadi.

She'r tizimi xalq tili xususiyatlariga bog'lik hodisa sanaladi. O'zbek tili ifoda imkoniyatlari, grammatik me'yorlari sillabik va metrik she'r tizimiga mos tushadi.

SHarq xalqlari she'riyatida **aruz** va **barmoq vazni** deb ataluvchi she'r tizimi keng tarqalgan. Hozirgi o'zbek she'riyatida esa ular bilan bir qatorda, **erkin vazn** deb yuritiluvchi tizim ham mavjud.

Barmoq vazni turkiy til xususiyatlariga asoslangan she'r tizimidir. Shuning uchun o'zbek xalqining eng qadimgi og'zaki she'riyati namunalari ayni shu vaznda yaratilgan. Mahmud Koshg'ariyning «Devoni lug'otit turk» asaridagi to'rtliklar, xalq qo'shiqlari barmoq vazniga mansub bo'lib, ular asosan yetti bo'g'indan tuzilgan, 4+3 shaklida turoqlangan, a-a-a-b tarzida qo'fiyalangan.

O'zbek xalq dostonlari, masalan, «Alpomish» dostonidagi she'rlar ham, shuningdek maqollar, hikmatli so'zlar ham barmoq vazniga mansubdir.

Barmoq vazni misralarda bo'g'inlarning muayyan miqdoriga va bir xil turoqlarning o'ziga xos tartibda takrorlanishiga asoslangan she'r tizimidir. Misralardagi bo'g'inlar miqdori barmoq bilan sanalgani sababli mazkur she'r tizimi **barmoq vazni** deyilgan. Barmoq vaznida birinchi misrada bo'g'inlar miqdori va turoqlar tartibi qanday bo'lsa, qolgan misralarda ham aynan shunday bo'ladi. Masalan, Abdulla Oripovning «Tilla baliqcha» she'ri shunday boshlanadi:

Tuxumdan chiqdi-yu keltirib uni

SHu loyqa hovuzga tomon otdilar.

Tashlandiq ushoq yeb o'tadi kuni,

Xoru xas, xazoilar ustin yopdilar.

Barmoq vaznidagi she'rlarda turoq, qofiya, band ritm (zarb)ni vujudga keltiradigan asosiy unsur hisoblanadi.

Aruz she'r tizimi esa SHarq she'riyatida juda keng tarqalgan adabiy hodisalardan sanaladi. U Misralardagi hiyo (bo'g'in)lar miqdori va sifati (qisqa yoki cho'ziqligi)ning qat'iy tartibda kelishiga asoslanadi. Aruz arab tili xususiyatlariga mos she'r tizimi bo'lsa-da, u fors, turk va boshqa sharq xalqlari she'riyatiga ham chuqur kirib borgan. Tabiiyki, u bu jarayonda har bir tilning o'ziga xos xususiyatlarini o'zida akslantirgan. Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy kabi SHarq mutafakkirlarining she'riy asarlari aruz vaznida yozilgan. Alisher Navoiy «Mezonul avzon» asarida «Aruz fani sharif fandur» deydi. Aruz - murakkab she'riy tizim. Uning nazariy asoslarini o'rganishni dastlab arab olimi Xalil ibn Ahmad binni Umar Basriy (hijriy 174, melodiyl 790-791 yilda tug'ilgan) boshlab bergan. Aruz shu olim yashagan vohaning nomidir. Bu voha kishilari uyni bayt deyishgan. Xalil ibn Ahmad ham she'rlarning ikki misrasini bayt deb atagan. Misralardagi bo'g'inlarning uzun yoki qisqa, ochiq yoki yopiqqligi quyidagacha aniqlanadi: 1. Oxiri undosh tovush bilan tugagan bo'g'in **yopiq bo'g'in** sanaladi. Masapan: *kun, to'n, quyosh*. Yopiq bo'g'inlar cho'ziq bo'g'in hisoblanadi. CHO'ziq o'nlar ishtirokida yasalgan bo'g'inlar ham cho'ziq bo'g'in deyiladi. Misol uchun: *bo-la, xo-la, o-na*. CHO'ziqlik «-» belgisi bilan ko'rsatiladi. 2. Qisqa o'nlar ishtirokida yasalgan ochiq bo'g'inlar **qisqa bo'g'inlar** hosil qiladi. Masalan: *so-g'i-nib, bor-ga-ni*. Qisqalik «v» belgisi bilan ko'rsatiladi. 3. Ayrim hollarda aruz vazni xususiyatlari talabiga muvofiq ayrim bo'g'inlar o'zgarishga uchrashi ham mumkin. Masalan, yopiq bo'g'inlar oxiridagi undosh tovush o'zidan keyin kelgan tovushga qo'shilib ketsa, yopiq bo'g'in ochiq bo'g'inga aylanadi.

Aruz vaznida rukn hodisasi bor. **Rukn** Misralardagi bo'g'inlarning guruhlanib kelishidir. Aruz vaznida o'n tuqqizta bahrni hosil qiluvchi sakkizta asosiy rukn mavjud. Ular: **faulun, foilun, mafoiylun, foilotun, mustaf'ilun, maf'ulotu, mutafoilun, mafoilatundir**. Bu sakkiz rukn o'z paradigma(chizma)siga ham ega. Masalan, faulun ushbu tarzda belgilanadi: v - -

Rukn bo'g'inlardagi undosh va alif miqdoriga, ularning harakatli, ya'ni «zer», «zabar» yoki «pesh»li bo'lishiga va aksincha, ya'ni harakatsiz bo'lishiga qarab, uch guruhga bo'linadi: sabab, vatad, fosila.

Sabab bo'g'indan keyingi eng kichik unsurdir. U bir uzun (*qul, non, gul*) yoki ikki qisqa (*yu-zi, ku-zi,*) bo'g'indan tuzilishi kerak.

Vatad jamlovchi va ajratuvchi bo'ladi. Jamlovchi vatad bir ochiq, bir yopiq bo'g'inli so'z (*va-tan*) yoki ko'p bo'g'inli so'zlardagi bir ochiq, bir yopiq bo'g'indir. Ajratuvchi ochuvchi vatad

esa bir yopiq, bir ochiq bo'g'inli so'z (*ol-ma*) yoki ko'p bo'g'inli so'zlardagi bir yopiq, bir ochiq bo'g'indir.

Fosila bir uzun bo'g'in bilap ikki yoki uch qisqa bo'g'inning birgalikaa kelishidir. Fosila ham ikki xil (kichik va katta) bo'ladi. Kichik fosila ikki ochiq (vv) va bir yopiq (-) bo'g'inli so'z (*ti-la-gim*) yoki ko'p bo'g'inli so'zlardagi shu tartibdagi bo'g'indir. Katta fosila esa birinchi, ikkinchi va uchinchi ochiq, oxirgisi esa yopiq bo'g'inli so'zlardir (*nu-ra-ma-gan*).

Aruzda misralarda ruknning ma'lum tartibda takrorlanishidan bahr paydo bo'ladi. Aruz she'r tizimida sakkizta asosiy ruknning muayyan tartib bilan takrorlanishidan **o'n tuqqizta** asosiy bahr vujudga kelgan. Bular: **hazaj, rajaz, ramal, vofir, komil, mutaqorib, mutadorik sare', munsarih, xafif, muzori', mujtass, muqtazab, tavil, madid, basit, jadid, qarib, mushokil.**

O'zbek mumtoz she'riyatida **ramal, hazaj, razaj, mutaqorib**, ayniqsa, keng qo'llangan. Alisher Navoiyning «Xazoyinul maoniy» devonidagi 2600 g'azalning 1400 dan ko'prog'i **ramal bahrida** (ramali musammani maqsur va mahzufda) yozilgan.

Vofir bahri talablari o'zbek tili xususiyatlariga to'g'ri kelmagani uchun o'zbek shoirlari bu bahrda she'r yozishmagan.

Hazaj bahri mafoiylo'n ruknining takrorlanishi asosida paydo bo'lgan. Uning uch guruhi (hazaji musamman, hazaji musaddas, hazaji murabba') mavjud. Hazaji musamman hazaj bahrining o'n olti bo'g'inli vaznidir. Mazkur bahrning o'n ikki bo'g'inli vazni esa hazaji musaddas deb yuritiladi. Sakkiz bo'g'inli vazni hazaji murabba' deyiladi.

Rajaz bahri mustafilun ruknining takrorlanishi asosida vujudga kelgan. Bu bahrning ham uch guruhi mavjud: musamman, musaddas, murabba'. Mazkur bahrning o'n olti bo'g'inli vazni razaji musammani solim, o'n ikki bo'g'inlisi razaji musaddasi solim deb yuritiladi.

Ramal bahri foilotun ruknining baytlarda va misralarda turlicha takrorlanishi asosida hosil bo'ladi. Uning ham uch guruhi mavjud: musamman, musaddas, murabba'.

Hazaj, razaj, ramal va boshqa bahrlarning har birida ko'pdan-ko'p vaznlar mavjud. Ularning har birini bo'g'in, ruknlari takroriga muvofiq paradigma (chizma)sini belgilash mumkin.

Aruz o'zbek adabiyotida, asosan, mumtoz she'riyatga xos vazn sanaladi. Bu vazn hozirgi paytda o'zbek she'riyatida kam qo'llaniladi. Biroq o'zbek adabiyoti tarixini aruz tizimisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki mumtoz adabiyotimizdagi barcha she'riy janrlar aruz tizimiga mansubdir. Masnaviy, g'azal, muxammas, musaddas, musamman, tarji'band, murabba', ruboiy, tuyuq kabilar aruz she'r tizimiga mansub janrlardir.

G'azal arabcha so'z bo'lib, «ayollar bilan suhbatlashishni yaxshi ko'rish», «go'zallikni ta'rif-tavsiflash» degan ma'noni bildiradi. G'azal birinchi bayti o'zaro (a-a), keyingi baytlarining juft misralari matla'ga qofiyadosh bo'lgan she'r janridir. G'azalning birinchi bayti matla' (mabda') - boshlanma, so'nggi bayti maqta' - tugallanma deb ataladi. G'azal besh baytdan o'n baytgacha va uvdan ko'p baytdan ham iborat bo'lishi mumkin. G'azal tuzilishi jihatidan parokanda va yakpora bo'ladi. **Parokanda** g'azallarda har bir bayt nisbiy mustaqagshiqqa ega bo'ladi. **Yakpora** g'azallar **voqeaband** yoki **musalsal g'azallar** deb ham yuritiladi. Ularda baytlar bir-biri bilan bog'liq holda keladi. G'azallar mavzu va g'oyasi jihatidan **oshiqona, orifona, rindona, hajviy, yumoristik, axloqiy-ta'limiy, tabiat manzarasiga bagishlangan** bo'ladi.

Masnaviy arabcha so'z bo'lib, «ikkilik, juft» degan ma'noni bildiradi. Masnaviy ikki misradan tarkib topgan, a-a, b-b, v-v va hokazo tarzida qofiyalanadigan she'r shaklidir. Voqealarni erkin ifodalashga qulay bu janrdan SHarq adabiyotida keng foydalanilgan. Jumladan, Firdavsiy «SHohnoma»si, Nizomiy, Dehlaviy, Jomiy, Navoiy «Xamsa»lari, Muhammad Solixning «SHayboniynoma»si masnaviy janrida bitilgan. Umuman, muayyan sujetga asbslangan katta hajmli asarlar, xususan, dostonlar, tarjimai hollar, she'riy tarixlar masnaviy yo'lida ozilgan.

Tuyuq shakl i bir xil, mazmuni har xil, ya'ni omonim so'zlar asosida yoziladigan to'rt misradan iborat she'riy janrdir. Tuyuqhar, asosan, **ramali musaddasi maqsur vaznida** yoziladi. **Ramal** arabcha so'z bo'lib, «tuyaning tez va bir maromda yurishi» degan ma'noni bildiradi.

Ruboiy arabcha so'z bo'lib, «to'rtta» demakdir. Ruboiy ham xuddi tuyuq singari to'rt misradan tarkib topgan bo'ladi. Biroq u shakldosh so'zlarga asoslanmaydi. Ruboiy hazaj bahrining **axrab** va **axram** tarmoqlaridagina yaratiladi. U chuqur falsafiy xulosalarni ifoda qilgan bo'ladi.

Ruboiy **dubaytiy**, ya'ni ikki baytli deb ham yuritiladi. Ruboiyning birinchi misrasida biror fikr aytiladi, ikkinchi misrasida shu fikr kuchaytiriladi, uchinchisida o'nga zid fikr bildiriladi va to'rtinchi misrada shoir o'z xulosasini ma'lum qapadi.

Hozirgi o'zbek she'riyatida aruz va barmoq she'r tizimlaridan farq qiluvchi yana bir she'riy tizim mavjud. Bu she'riy tizimda misralarda bo'g'inlar miqdori tengligi, hijolarning cho'ziq va qisqalik tartibi kabi qaidalarga amal qashinmaydi. Unda misralarda bo'g'inlar miqdori ham, turoqlar tartibi ham, qofiyalanish tarzi ham, bandlarda misralar miqdori ham turlicha, ya'ni erkin bo'ladi. Bunday she'r tizimi **erkin she'r** tizimi deb yuritiladi. U Yevropa xalqhari she'riyatida, ayniqsa, keng tarqilgan. Erkin vazndagi she'rlarda ham ichki ritm, ichki musiqiylik muayyan jarangdorlik mavjud bo'lib, bu vaznda ham qator mashhur asarlar yaratilgan. Jumladan, M.Lermontovning «Maskarad» dramasi, A.Griboyedovning «Aqililik balosi» komediyasi, Nozim Hikmatning «Inson manzaralari» asari erkin vaznda yozilgan. G'afur G'ulom, Hamid Olimjon, Usmon Nosir, Mirtemir, Rauf Parfi singari ko'plab o'zbek shoirlari ham bu vaznda qator e'tiborli asarlar ijod qanishgan. Erkin she'r tizimi xususiyatlari aruz va barmoq vazni singari chuqu o'rganilmagan. Erkin she'r tizimi - alohida mustaqil adabiy hodisa. CHunki u aruz va barmoq she'r tizimidan jiddiy farq qiladi. Mazkur she'r tizimidagi o'ziga xoslik avvalo, o'nda turoqlar, misralar, qofiyalar tartibidagi har qanday o'zgarish ma'no talabiga, his-hayajon darajasiga bog'likligidadir. Erkin she'r tizimida uch xil she'riy janr mavjud: **erkin, oq, sarbast**. Erkin she'rda turli vazn va turoqdagi satrlar erkin ravishda ishlatiladi. Unda ayrim misralarda so'zlar qofiddosh ham bo'ladi. **Oq she'r** misralari o'zaro qofiyalanmaydigan, biroq bo'g'inlar miqdori teng bo'lgan she'rdir. Maqsud SHayxzodaning «Mirzo Ulug'bek» tragediyasi oq she'rda yozilgan. **Sarbast she'r** erkin va oq she'rdan qofiyalanishga asoslanmasligi, misralari turli miqdordagi bo'g'in va turoqaardan tarkib topishi bilan farq qiladi. Erkin she'rda qofiya muayyan o'rin tutadi. Oq she'rda misralar bo'g'ini miqdori bir xil bo'lishiga amal qilladi. Sarbast she'rda esa qofiya, misralarda bo'g'inlar miqdori tengligi ham bo'lmaydi. Mana shu jihatiga ko'ra ham sarbast she'r erkin, oq she'rdan ko'ra ozodroq. Bu miqyosdagi ozodlik sarbast she'rda fikrni tabiiy, samimiy, zo'riqash, chiranishlarsiz ifoda qiyaish imkonini beradi. Sarbast she'r erkin va oq she'r singari o'zbek she'riyatiga turk va rus she'riyati ta'sirida shakllangan.

O'zbek adabiyotshunosligida hali erkin, oq va sarbast she'rning o'ziga xos xususiyatlari, ular o'rtasidagi farq, tafovut ilmiy jihatdan atroflicha urganilmagan. Biroq XIX - XX asr jarmi jahon adabiyotini erkin, oq, sarbast she'rlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Chunki bu davr she'riyatining eng e'tiborli asarlari ayni shu she'r shakllarida yozilgandir. SHarl Bodler (1821-1867), Volt Uitmen (1819-1892), Nozim Hikmat (1902-1963), Pablo Neruda (1904-1975) Garsia Lorka (1898-1936) kabi XIX-XX asr adabiyoti yirik namoyandalarning mashhur asarlari erkin, oq, sarbast (verlibr) she'r shakllida yozilgan.

Tayanch tushunchalar: She'r tizimlari, barmoq, aruz, erkin (sarbast), sillabik, metrik, sillabotoni, tonik.

ADABIY TURLAR VA JANRLAR

REJA:

1. Adabiy tur tushunchasi.
2. Adabiy janr tushunchasi.
3. Nasriy tur va unga xos janrlar.
4. She'riy tur va unga xos janrlar.
5. Dramatik tur va unga xos janrlar.

So'z san'atida uchta tur kashf etilgan. Bu uch tur ham inson aql-tafakkurining o'ziga xos yaratuvchanligiga maxsulidir. Ular inson dunyosini so'zda suratlantirish, namoyon etish borasida uzoq izlanishlar oqibatida erishilgan natijadir.

Inson tafakkurining bu kashfiyoti mustadkam zaminga asoslangani uchun ham Aristotel (er.av.384-322 yillar) «Poetika» asarida soʻz sanʼati asarlarini uch tur - **epos, lirika, dramaga** boʻlib sharxlaydi.

«Epos» roman, qissa, hikoya, «lirika» gʻazal, tuyuq, ruboiy, «drama» komediya, tragediya, drama janrlarini umumlashtiradi. Yaʼni mazkur adabiy turlar ana shunday qismlardan tarkib topgan boʻladi. Epos, lirika, dramani tashkil etuvchi ana shunday uzvlar «janr» deb yuritiladi.

Adabiy turlar bir-biridan, avvalo, voqelikni gavdalandirish tarziga koʻra farqlanadi. Eposga mansub asarlar koʻpincha boʻlib oʻtgan voqealarni koʻrsatayotganday taassurot uygʻotsa, lirik turga oid asarlar ayni choqda boʻlib oʻtgan voqealarni gavdalandirayotganday tasavvur yaratadi. Drama asarlarida esa voqealar xuddi hozir boʻlib oʻtayotganday boʻlib koʻrinadi.

Biroq eposga xos xususiyatlar maʼlum darajada lirik asarda yoki komediya, drama, tragediyada ham mavjud boʻladi. Yoki lirikaga xos xususiyatlar roman, qissa, hikoya yoki drama asarlarida namoyon boʻladi. Dramaning xos belgilari esa epos, lirikada ham koʻrinadi. Chunki adabiy turlar bir-biri bilan mustaxkam aloqador, mushtarak hodisa sanaladi. Ularning tasvir obʼekti ham, mavzusi ham yagona - insondir. Adabiy turlarga mansub janrlar ana shu obʼektni har xil koʻrinishda gavdalandiradi, xolos.

Epos (roman, qissa, hikoya) voqeani, lirika insonning ruhiy holat, kechinmasini, drama kishining xarakterini gavdalandiradi, degan qarash keng yoyilgan. Biroq roman, qissa, hikoyada ham insonning ruhiy holat, kechinmalari koʻrsatiladi. Sheʼriy asarlarda maʼlum voqealar bayon etkiadi. Drama asarlarida ham qahramonning kayfiyati, qalbidagi algʻov-dalgʻovlar jarayoni akslanadi.

Albatta, epos, lirika, drama oʻrtasida jiddiy farqlar mavjud. Epos soʻzlashuv nutqiga yaqin bir tarzda ezilsa, lirika misra, qofiya, turoq singari unsurlarga asoslangan, drama dialog, monologlardan tarkib topgan boʻladi.

«**Janr**» fransuzcha soʻz boʻlib, «tur», «jins» degan maʼnoni anglatadi. Bu termin dastlab sanʼat va adabiyot atamasi sifatida XVI asrda Frantsiyada qoʻllana boshlagan. Adabiy janr asarlarning kompozitsion koʻrilishi, tasvirlash Yoʻllari, vositalari, baʼyon usullari, xoʻhisalarni kamrash koʻlamiga koʻra koʻrinyshidir. Janr oʻzgaruvchan, boyib boradigan hodisadir. Ayni paytda u ijtimoiy, madaniy, maʼrifiy taraqqiyot jaraʼyonida isteʼmoldan qapib ketishi mumkin boʻlgan oʻziga xoslikair.

«**Epos**» deganda xozir nasriy asarlar tushuniladi. Roman", qissa, hikoya, masal, ertak kabi janrlar epik turga mansub asarlar deyiladi. **Epos** yunoncha eroʻs soʻz boʻlib, «soʻz», «noʻtk.», «hikoya» degan maʼnoni anglatadi. Bu atama keng va tor maʼnoda qoʻllanadi. Epos keng maʼnoda voqeaband asardir. Bundan ayonki, sheʼriy yoʻlda yozilgan asar ham epos boʻlishi mumkin. Voqealarni hikoya qilish ustuvor boʻlgan eposda hodisalarni bayon etish shakli va usullari davr oʻtishi bilan oʻzgarib, boyib borgan. Qadimgi epik asarlarda voqealar oʻtgan zamon shaklida ifodalangan boʻlsa, xozirgi roman, qissa, hikoyalarda xozirgi yoki oʻtgan zamonda boshlanib, ayni paytda ham davom etayotganday yoki yana boshqacha tarzda naqa qilinadi. Epik asarlar voqealarni aks ettirish jihatidangiʼma emas, balki inson ruhiy olamini chuqu tahlil qilishi bilan ham yangi imkoniyatlarni namoyon etmoqaa.

Epos tor maʼnoda xalq ijodiyotiga mansub yirik hajmli asarlardir. Oʻzbek xalq dostonlari ham epik asardir. Xalq eposi mavzusi, voqealarni talqan qilishiga koʻra bir necha xillarga boʻlinadi. Masalan: qahramonlik eposi, tarixiy epos, romantik epos, jangnoma va boshqalar. Bu asarlar keng sujetli, dramatik voqealarga boy boʻladi. Xalq eposida real voqelik badiiy toʻqima, xayoliy tasavvur, mifologik qarapshar bilan qorishiq holda koʻrinadi.

Epik turga mansub janrlar orasida eng salmoqaori romandir. Roman janri XIX asr oxirlaridan boshgab, milliy adabiyotlarning mavqeini belgilaydigan adabiy mezonga aylandi. **Roman** asli frantsuzcha soʻzdir. Roman tillarida yozilgan asarlar shunday deb yuritilgan. Keyinchalik ayni shu tillarda yaratilgan, yirik hajmli, katta sujetga asoslangan asarlar ham roman deb atala boshlagan. Masalan: «Tristan va Izolda», «Satirikon» singari asarlar roman deyilgan, Chunki bu asarlarda koʻplab qahramonlarning hayoti, sarguzashtlari bayon etilgan. Bokkachchoning «Dekameron» asarida oʻnlab qahramonlarning kechmish-kechirmishlari naql

qilingan. Hikoyalardan tashkil topgan ushbu asar ko'p tarmoqli sujetdan iborat bo'lgani uchun «roman» deb yuritilgan. XII - XIII asrlarda fransuz, italyan, portugal - umuman, roman tillarida yozilgan kichik hajmli hikoyalar ham «roman» deb atalgan.

Bu shundan dalolat beradiki, roman hikoya, naql asosida paydo bo'lgan janrdir. Hikoyaga xalq eposiga xos ko'p tarmoqli sujetlilikning kirib kelishi roman janri shaklanishiga asos bo'lgan. Chunki romanga xos keng qamrovlilik dastlab xalq dostonlarida mavjud bo'lgan. Ya'ni xalq dostonlarida qahramonlar sarguzashtlari batafsil, keng miqyosda bayon qilingan. Xalq eposiga xos ana shu xususiyat roman janri shaklanishiga asos bo'lgan. Roman deb yuritilgan dastlabki asarlarda qahramonlarning sargo'zashtlari, qahramonshohlarini naql qilish asosiy o'rin tutgan. Masalan, Servantesning «Don Kixot», Daniyel Defoning «Robinson Kruzo» asarlarida qahramonlarning sarguzasht, sayoxatlari bayon etilgan.

Dastlabki romanlarda xuddi xalq eposlarida bo'lgani singari qahramonlar kechmish-kechirmishlarini ma'lum qiyaish asosiy o'rin egallagan. Inson ruhiy dunyosini, kayfiyat, kechinmalarini ko'rsatishga intilish keyinchalik paydo bo'lgan. Bu dastlab Gyugo, Russo romanlarida ko'ringan.

Tarixiy mavzudagi romanlar uchun voqealarni naqa qilish barcha davrlarda ustuvor bo'lib kelgan. Valter Skott, Viktor Gyugo singari adiblarning tarixiy romanlarida ham shu xususiyat yaqqol seziladi.

XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab, Yevropa adabiyotida roman janri yuksala boshladi. Stendal, Balzak, Dikens kabi adiblarning romanlari madaniy hayotdagi katta hodisa bo'ldi. Flober, Mopassanlarning oilaviy-maishiy mavzudagi romanlari o'quvchilarning eng sevimli asarlariga aylandi. Roman janri keyinchalik rus adabiyotida chinakam yuksalikqa ko'tarildi. A. Pushkinning «Yevgeniy Onegin», M. Lermontovning «Zamonamiz qahramoni», I. Turgenevning «Otalar va bolalar» singari romanlari inson tabiatini, kishilararo munosabatlar murakkabligini yorqin ko'rsatishi jihatidan e'tibor qozondi.

Roman janrining yuksak e'tibor topishida F. Dostoyevskiy asarlari alohida o'rin tutadi. Adibning «Aka-uka Karamazovlar», «Xo'rlanganlar va haqoratlanganlar», «Jinoyat va jazo», «Telba» asarlari inson qalbining o'zgarishlarini butun murakkabliklari bilan nozik ko'rsatib berishi jihatidan adabiyotning insonshunoslik mohiyatini yorqin namoyish etdi.

Rus adibi L. Tolstoyning «Urush va tinchlik», «Tirilish», «Anna Karenina» romanlarida ham hayot hodisalari keng ko'lamda ko'rsatilib, davr kishilarining turmush tarzi, dunyoqarashi haqqoniy yoritib berilgan.

Umuman olganda, XX asr jahon adabiyotidagi romanchilik rivojiga F. Dostoyevskiy, shuningdek L. Tolstoy asarlari, ayniqsa, kuchli ta'sir ko'rsatgan. Jumladan, yapon adibi Kendzaburo Oe: «O'z yozuvchilik yo'lim haqida gapiradigan bo'lsam, e'tirof etishim lozimki, men hayotni ko'rsatishni, insonning ichki dunyosini yoritishni Dostoyevskiy va Tolstoy asarlaridan o'rgandim. «Aka-uka Karamazovlar» romanini o'n ikki marta o'qib chiqdim. «Anna Karenina»ni bir necha bor o'qidim», deydi

Yevropa adabiyotida shaklanib, e'tiborli adabiy hodisaga aylangan roman janriga intilish XX asrga kelib, barcha milliy adabiyotlarda kuchaygan. Arab, yapon, xind adabiyotida ham XIX asr oxirlarida dastlabki romanlar paydo bo'lgan. Mashhur ma'rifatparvar Ismoil Gaspirali (1851-1914) ham «Dorulrohat musulmonlari» nomli roman yozgan bo'lib, u 1887 yil 25 yanvardan «Tarjumon» gazetasida bosila boshlagan.

Roman janri, avvalo, hayotning keng manzarasini aks ettirish imkoni bilan barcha xalqhar ijodkorlari e'tiborini o'ziga tortgan. SHarqda arab adibi Jurji Zaydon, xind mutafakkiri Robindranat Txakur kabi yozuvchilarning romanlari, ayniqsa, mashhur bo'lgan. Ularning asarlarida kishilarning maishiy turmushi mavjud ijtimoiy voqelik bilan bog'liq xohisa gavdalanitirilgan. Robindranat Txakur romanlarida mustamlakachilar zulmi ostida ezilgan xalq. ahvolini ko'rsatish asosiy o'rin tutgan.

O'zbek romanchiligini boshlab bergan Abdulla Qodiriy, ayniqsa, Jurji Zaydon romanlari bilan yaxshi tanish bo'lgan. Hamza, Mirmuhsin SHermuhamedov singari o'zbek yozuvchilari ham roman yaratishga harakat qilishgan. Hamza «Faqirlik nimadan hosil bo'lur?» (1914) «Yangi

saodat» (1915), Mirmuhsin SHermuhamedov «Befarzand Ochildiboy» (1914) asarlarini «roman» deb nomlagan. Aslida ular hajman yirik voqeaband nasriy asarlar bo'lgan.

XX asrda roman janrining mavqei g'oyat yuksaldi. Roman yaratish yozuvchilarning maqsad-muddaosiga aylandi. Jumladan, o'zbek adabiyotida ham Abdulla Qodiriyning «O'tgan kunlar»idan keyin 90-yillargacha ikki yo'zdan ko'proq roman yozildi.

Romanlar mavzusi, qamrab olingan voqealar ko'lamiga ko'ra bir necha xillarga bo'linadi. Jumladan: **tarixiy roman, falsafiy roman, fantastik roman, sarguzasht roman, ijtimoiy-siyosiy roman, avtobiografik roman** kabilar. Biroq tarixiy romanda faasafiy mushohadalar yoki avtobiografik romanda ijtimoiy-siyosiy voqealar tahliliga keng o'rin berilgan bo'lishi mumkin. SHu boisdan, romanlarni mavzusiga ko'ra guruhlariga ajratish nisbiy bo'ladi.

Romanlarniig yana bir xili borki, ular **dilogiya, trilogiya, tetralogiya, pentalogiya** deb yuritiladi. Qahramonlar hayoti ikki kitobda ko'rsatilgan asarlar **dilogiya**, uch kitobda ko'rsatilgan asarlar **trilogiya**, to'rt kitobdan iborat bo'lsa **tetralogiya**, besh kitobdan iborat bo'lsa **pentalogiya** deyiladi. Oybekning «Qutlug' qon», «Ulug' yo'l» romanlari dilogiya sanalsa, M. Gorkiyning «Bolalik», «Odamlar xizmatida», «Mening universitetlarim», Said Ahmadning «Qirq besh kun», «Hijron kunlarida», «Ufq bo'sag'asida» asarlari trilogiya, L. Tolstoyning «Urush va tinchlik», M. SHoloxovning «Tinch Don», M.Gorkiyning «Qiim Samginning hayoti» asarlari tetralogiyadir. A. Dyumaning «Uch mushketyor», «Yigirma yildan so'ng», ikki qismli «O'n yildan so'ng yoki Vikont de Brajelon», «Temir niqob» asarlari besh kitobdan iborat bo'lgani uchun pentalogiya deb yuritiladi. «Urush va tinchlik» (L.Tolstoy), «Tinch Don» (M.SHoloxov), o'n tomlik «Jan Kristof» (R.Rollan) asarlari roman-epopeya deb ham yuritiladi.

Povest romanga nisbatan qamrov doirasi torroq asardir. SHuning uchun V. Belinskiy «Povest ham romannig o'zginasidir, faqat kichik hajmdadir, asarning xajmi esa mazmunning hajmi va mohiyatiga qarab belgilapadi», deydi. Povest o'zbek adabiyotshunosligida «qissa» deb yuritiladi. Qissada bir-ikki qahramon hayotidagi eng muhim voqealar ko'rsatilgan, asosiy diqqat bosh qahramon xarakterini ochishga qaratilgan bo'ladi. Bosh qahramon sujetdagi barcha voqealarni yagona markaz sifatida birlashtirib turadi. Abdulla Qahhorning «Sinchalak» qissasidagi barcha voqealar bosh qahramon - Saida faoliyati bilan boglanib ketadi. Sadriddin Ayniyning «Sudxo'ring o'limi» qissasida Ismat Qori - Qori Ishkamba asardagi barcha voqealar markazidagi obraz sifatida namoyon bo'ladi. CHingiz Aytmatov «Jamila», «Alvido, Gulsari», «Oq kema» qissalarida Jamila, Tanaboy, Bolani asosiy qahramon sifatida ko'rsatib, hayotning yorqin manzarasini ko'rsatib beradi.

Qissa janri SHarq adabiyotida qadimdan mavjud bo'lgan. Ularning aksariyati diniy mayzuga bag'ishlangan. «CHor darvesh», «Ibrohim Adham» qissalari, ayniqsa, mashhur bo'lgan Nosiriddin Rabg'o'ziyning «Qissasul anbiyo» asari ham payg'ambarlarning ilohiy kitoblarda zikr qilingan hayotiga asoslangan.

CHingiz Aytmatovning «Oq kema», «Alvido, Gulsari», Vasil Bikovning «Tonggacha omon bo'lsa», «Kulfat belgisi», Valentin Rasputinning «Yasha va esla» qissalari hayot hodisalari va kishilar dunyosini yorqin gavdalanitirishi bilan XX asr mashhur romanlari bilan bir qatorda turadi. Kolumbiyalik adib, Nobel mukofoti sovrindori Gabriyel Garsia Markesning «Oshkora qotillik qissasi», «Polkovnikka hech kim maktub yozmaydi» qissalari ham uning «Tanhlikning yuz yil» romani darajasida shuhrat qozongan. Negaki, bu qissalarda ham hayot aniq-tiniq gavdalanitirilgan. Ular xuddi yirik hajmli asarlar singari taassurot o'ygotadi.

Roman janrining shaklanishiga asos bo'lgan **hikoya** esa qissadagidan ko'ra kichik bir voqeani ma'lum qilishi, shu xrhisa ichidagi bitta qahramonniig dunyosini ko'rsatishi bilan farq qiladi. Hikoya muayyan bir holat, hodisa orqali qahramonning ichki qiyofasini, fe'l - atvorini akslantiradi. Hikoya «novella» deb ham yuritiladi. «**Novella**» italyancha so'z bo'lib, «yangilik» degan ma'noni bildiradi. Hikoya alohida, novella alohida janr emas. Abdulla Qahhorning «Bemor», «O'g'ri», «Anor» asarlarini hikoya deb ham, novella deb ham hisoblash mumkin. Hikoyada qahramon hayotining ma'lum bir epizodi gavdapantirilgan bo'ladi. Uning avvalgi yoki keyingi taqdiri xususida ma'lumot berib o'tirilmaydi. Chunki hikoya qisqalikka asoslanadi. Abdulla Qahhorning «Bemor», «Anor» hikoyalaridagi jumla qurilishi lo'ndaligi ham janrning ana shu tabiatini ayon etib turadi.

Romanda ko'plab, qissada bir necha, hikoyada esa bir-ikki kishi asosiy qahramon sifatida ko'rinadi. Uning fe'l-atvori muayyan bir voqea sahnasida gavdalanitirib beriladi. «O'g'ri», «Bemor», «Anor» nochor, o'jiz kishilar ahvolini aniq va ta'sirchan ko'rsatuvchi asar sanaladi. Bu uch hikoya qahramonlarini kambag'allik, qashshoqik birlashtirib turadi. Kambag'allik Qobil boboni ham, Sotiboldini ham ezib, o'jiz, majruh ahvolga solib qo'ygan. Kambag'allik zaminida paydo bo'lgan nochorlik «O'g'ri», «Bemor», «Anor» qahramonlari ongu dunyoqarashini toraytirib qo'ygan.

Qahramonlarining bu ahvolini yozuvchi birma-bir sharxlab, bayon etmaydi. U xarakterli bir voqeaning aniq, lo'nda manzarasini gavdalanitirish orqali keng xulosalar chiqarishga asos yaratadi. «Kalila va Dimna», SHayx Sa'diyning «Guliston», «Bo'ston» asarlari SHarq adabiyotidagi hikoyachilikning yetuk namunalarini hisoblanadi. SHarq hikoyachiliga voqealarning ta'sirchanligi, ziddiyatlarning keskinligi, favqulodda falsafiy mulohazalarga boyligi bilan e'tiborni tortadi.

Gi de Mopassan (1850-1893), Stefan Siveyg (1881-1942), Anatol Frans (1844-1924), Ivan Turgenev (1818-1883), O. Genri (1862-1910) kabi Yevropa adiblari hikoyalari ham mashhur. Yapon adabiyotida yaratilgan hikoyalarda ham jahon adabiyotining eng ilg'or jihatlari mujassamlashgan. Ular avvalo kutilmagan, favqulodda hodisalarni naql qilishi, inson fe'l-atvorining nozik qirralarini ko'rsatishga butun e'tiborni tortadi.

O'zbek hikoyachiligida aksariyat asarlar maishiy turmush voqeligiga asoslangan. Ularda tevarak-atrofdan mavjud bo'lgan, kishilar guvuxi yoki bevosita ishtirokchisi bo'ladigan hodisalar ma'lum qilinadi. Abdulla Qahhor, Abdulla Qodiriy, CHo'lpon, G'afur G'ulom kabi adiblarning hikoyalarida ham, Said Ahmad, SHukur Xolmirzayev, O'tkir Hoshimov, O'lmas Umarbekov, Uchqun Nazarov, Murod Muhamma Do'st, Erkin A'zamov, Xayriddin Sultonov kabi adiblarning kichik nasrdagi asarlarida ham real turmush voqealari qaziqarli naql qilinadi. Jahon adabiyotining e'tiborli namunalarida, masalan, yapon yozuvchilarining hikoyalarida esa o'quvchining xayoli, tasavvuriga kelmagan, uning uchun yangilik bo'la oladigan hodisalar tasvirlanadi.

Ocherk ham xuddi hikoya, qissa, roman singari epik turga mansub janr hisoblanadi. Ocherk ruscha so'zdan olingan bo'lib, «tasvirlash» degan ma'noni bildiradi. **Hikoyada badiiy to'qima asosiy o'rin to'tsa, ocherk hujjatlilikka asoslanishi bilan undan farq qiladi.** Ocherkda muallif haqiqatan bo'lib o'tgan, o'zi kuzatgan, bilgan, eshitgan, aniq asosli hodisalarni ma'lum qiladi. Ocherk hikoya, qissa, romandan ko'ra hayotning muayyan muammolarini aniq ko'rsatib beradi. Barchaning e'tiborini mavjud holatga jalb etadi. Ocherqaa mavjud hodisalar haqida shunchaki xabar, ma'lumot berish bilan cheqanilmaydi. Bu janrdagi asarlarda ham voqealar, qahramonlar qiyofa, ko'rinishi, ularning holatlari, uning kechinmalari badiiy gavdalanitiriladi. SHu boisdan, ocherk realistik badiiy nasr janri hisoblanadi.

Pamflet ham epik turga mansub janrlardan biri sanaladi. Pamflet inglizcha so'z bo'lib, «qo'ldagi varaq» degan ma'noni bildiradi. Bu janrdagi asarlar ko'proq muayyan ijtimoiy hodisani fosh etish, tanqid qilishga asoslanadi. SHuro hukmronligi davrida yozuvchilar xususiy mulkka asoslangan to'zum - kapitalizmni qoralab, pamfletlar yozishgan. Bundan maqsad, kapitalistik davlatlar ijtimoiy to'zumini yomon ko'rsatish bo'lgan. Xususiy mulk hukmron mamlakatlarda kishilar pul bandasiga aylanadi, odamgarchshtiq mehr - shafqat barham topadi, pul, boylik hamma narsani hal qiluvchi kuch sanaladi - bu insoniyat uchun g'oyat zararlidir, degan g'oyani kishilar ongiga singdirishga harakat qilingan. M. Gor'kiy «Sariq iblis shahri» pamfletida Amerika hayotidagi kamchilik - nuqsonlarni ko'rsatgan. U pul, boylik, oltinni «sariq; iblis» deb atagan.

Feleton ham xuddi pamflet singari ko'proq tanqid qilishga asoslangan epik turga mansub janr hisoblanadi. Feleton fransuzcha so'z bo'lib, «varaq» demaqair. Bu so'z dastlab Fransiya 1800 yilda qo'llana boshlagan. O'shanda gazetalarning modalar, teatr reqlamalari, e'lonlar chop qilingan qo'shimcha alohida varaqalari «feleton» deb yuritilgan. Keyinchalik reqlama va e'lonlar qo'ushimcha alohida varaqada emas, gazetalar saxifalarining bir burchida beriladigan bo'lgan va gazetaning o'sha rukni «feleton» deyilgan. Feleton pamfletdan aniq voqeaga bagishlangani, unda aniq kishilar faoliyati dalillar asosida yoritilishi bilan farq qiladi. Feletonlar ijobiy mazmunda ham, salbiy-hajviy, tanqidiy yo'nalishda ham bo'lishi mumkin. Biroq odatda, salbiy-hajviy, tanqidiy

yo'nalishdagi feletonlar ko'proq yoziladi. Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, G'afur G'ulom, Said Ahmad kabi adiblar dolzarb mavzularda qaziqarli feletonlar yaratishgan.

Lirik turdagi asarlar ham xuddi nasriy va dramatik asarlar singari mavzu yo'nalishi, ifoda uslubiga ko'ra guruharga bo'linadi: intim lirika, publisistik lirika, hajviy lirika. Ularni sharxdashdan avval «lirika» termini xususida to'xtalish joiz. **Lirika** yunoncha so'z bo'lib, «lira jo'rligida aytish» demakdir. Lira esa cholg'u asbobidir.

Intim lirika shaxsiy kechinmalar izhoridir, Inson kechinmalarining aksariyat qismini vafodor yor, do'st, hamhard izlash tashkil etadi. Har bir odam hamisha haqiqiy hamhardga extiyojmand bo'ladi. Intim lirika ana shu holatni ifoda etadi. Kishi turli kayfiyatga tushishi mumkin. Uning bu holatdagi hard, iztirobi, sevinch - shodligi kimnidir qo'msash, kimdandir ranjish bilan bog'lanadi. Alisher Navoiyning «Kecha kelgumdir debon...», Bobo'ring «CHarxning men ko'rmagan...», G'afur Gulomning «Sog'inish», Abdulla Oripovning sevgi-muxabbat, ona haqidagi she'rlari intim lirika namunalaridir,

Publisistik lirika hayotning ijtimoiy - siyosiy hodisalariga munosabat bildirish asosida maydonga keladi. Turmushning dolzarb muammolariga kishilar e'tiborini jalb etish publisistik lirika mohiyatini tashkil etadi. G'afur G'ulomning «Sen yetim emassan», Hamid Olimjonning «Qo'lingga ko'rol ol», Zulfiyaning «O'g'lim, sira bo'lmaydi urush» she'rlari publisistik she'r sanaladi. Bu xil she'rlarda chaqiriq, da'vat ohanglari asosiy o'rin tutadi. Publisistik she'rlarda muayyan ijtimoiy - siyosiy holat, muammo alohida ta'kidlanadi.

Hajviy lirik asarlarda turmushdagi, kishilar fe'l-atvoridagi kamchilik, qusurlar ma'lum qilinadi. Ularda illatlardan halos bo'lishga chaqlrish asosiy maqsad bo'ladi. Odamlar fe'l - atvoridagi kamchiliklarni tankid qilish kadimdan adabiyotning asosiy - mavzularidan biri bo'lib keladi. Alisher Navoiy, Turdi, Gulxaniy, Maxmur, Muqimiy kabi o'zbek shoirlari ijodida riyokorlik ta'magirlik kabi illatlarni keskin tankid qiluvchi she'riy asarlar alohida o'rin tutadi. Alisher Navoiy dinni niqob qilib olgan xudbin, manfaatparast shayxlarni, Turdi, Gulxaniy, Maxmur, Muqimiy ta'magir, kambag'allarni xo'rlash, tahqirlashdan toymaydigan amaldortarning chirkin kirdikorlarini masxaralaydi.

«She'r tuzilishi» bobida lirik turga mansub asarlar shakl, hajmi, ifoda tarziga ko'ra janrlarga bo'linishi xususida to'xtalingan edi. Lirik turning g'azal, ruboiy, tuyuq, oq, erkin, sarbast she'rdan ham bo'lak shakllari mavjud. Sonet, qo'shiq marsiya, alla, tarji'band, tarkibband, ballada kabilar ham lirik turga mansub janrlardir.

Yevropa adabiyotida keng tarqalgan sonet janri dastlab XIII asrda Italiyada shaklangan. **Sonet** italyancha so'z bo'lib, «jaranglamoq» degan ma'noni bildiradi. Sonet **o'n to'rt misradan** tarkib topgan bo'ladi. Sonetlar asosan a-b-b-a - a-b-b-a - v-v-g - d-g-d tarzida qofiyalanadi. Boshqa ko'rinishda qofiyalangan sonetlar ham uchraydi. Sonetning **birinchi qismi ikki to'rtlik** (ya'ni sakkiz misra), **ikkinchi qismi ikki uchlik** (ya'ni olti misra) bo'lishi lozim. Birinchi qism katren, ikkinchi qism terset deb ataladi. Sonetning dastlabki bandida fikr rivojlanib borishi, ikkinchi badda esa bu fikr muayyan xulosa bilan yakunlanishi kerak. O'n beshta sonetdan tarkib topgan she'riy majmua «**sonetlar gulchambari**» deb yuritiladi. Bunda birinchi sonet oxirgi misrasidan ikkinchi, ikkinchi sonet so'nggi misrasidan uchinchi sonet boshlanadi va hokazo tarzda davom etadi. Sonetlar guldastasining oxirgi - o'n beshinchi soneti **magistral** deb nomlanadi. U o'n to'rt sonetning birinchi misralaridan tashkil topgan bo'ladi.

Italyan shoiri Dante Aligeri (1265-1321), Franchesko Petrarka (1304-1374), ingliz shoiri Vilyam SHekspir (1564-1616) kabi Yevropa xalqlari adabiyoti vakillari ijodida sonetlar alohida o'rin tutadi. SHarq shoirlari ijodida g'azal qanchalik muhim o'rin to'tsa, Yevropa shoirlari ijodida sonet shunday O'RIN tutadi, deyish mumkin. A. Pushkin, M. Lermontov, A. Fet. A. Blok V. Bryusov, A. Axmatova kabi rus shoirlari ko'plab sonetlar yozishgani ham shundan dalolat beradi. Usmon Nosir, Maqsud SHayxzoda, Barot Boyqobilov singari o'zbek shoirlari ham sonetlar bitishgan. Bu she'riy shakl shoirlar uchun o'z his - kechinmalarini jo'shqinlik bilan izhor etishning o'ziga xos yo'llaridan biri bo'lib kelgan. Usmon Nosirning «She'rim, yana o'zing yaxshisan...» soneti jo'shqin hissiyotlar izhori ekani aniq bilinib turadi.

Qo'shiq lirik turning eng qadimgi janrlaridan biridir. Ehtimol, xalq badiiy ijodi aynan qo'shiqdan boshlangandir. Chunki qo'shiqda so'z ham, musika ham, raqs harakatlari ham mavjud. Qo'shiq azaldan kishilarning hamroxi bo'lib kelgan. Chunki u to'y, aza, bayramlarda ham, biror bir ish bilan shug'ullanayotgan kezlarda ham ijro etilgan. Qo'shiqlarda kishilarning quvonch - shodliklari, hard – hasratlari o'z ifodasini topgan. Adabiyotning asosi bo'lgan qo'shiqhar mavzulariga ko'ra, **mehnat qo'shiqlari, mavsum qo'shiqlari, marosim qo'shiqlari, alla, sevgi - muhabbat qo'shiqlari, qahramonlik - vatanparvarlik qo'shiqlari** kabi turlarga bo'linadi.

Termalar o'zbek xalq qo'shiqlarining keng tarqalgan turlaridan biri sanaladi. Lirik kayfiyat ustuvor bo'lgan termalar ko'prok to'y marosimlarida ijro etiladi.

Marsiya - biror kishining vafoti munosabati bilan hamhardlik bildirib yoziladigan she'riy janr. Alisher Navoiy ham ustozi Abduraxmon Jomiy vafoti munosabati bilan o'z qayg'usini izhor qilib marsiya bitgan. Alisher Navoiy vafot etganida esa tarixchi Xonhamir va mavlono Soxib Dorolar marsiyalar yozishgan. Abdulla Oripovning G'afur Gulom xotirasiga bapshshangan «Alvido, ustoz» she'ri ham marsiyadir.

To'y marosimlarida ijro etiladigan yor – yor, lapar ham qo'nshq turlaridan biridir. **Yor-yor** qo'shiqlari nikoh to'ylarida, qizlarni kuyov xonadoniga kuzatish marosimlarida ijro etiladigan qadimiy qo'shiqdir. Bu qo'shiq xalqning milliy an'ana, urf - udumlarini o'ziga xos tarzda akslantiradi.

Laparlar asosan qiz va yigitning bir - biriga dil izhori tarzida aytadigan qo'shiqlaridir. Uning raqs harakatlari uyg'unligida ijro etiladigan ko'rinishi ham mavjud. Bu qo'shiq turi oxangdorligi va quvnoqligi bilan e'tiborni tortadi.

Alla onaning farzandiga tilaqlari, pand - nasixatlari, orzu - umidlarining izhoridir. Allalar hardli, xazin oxanglarga yo'g'rilgani akslanib turadi. Alla tinglagan, alla aytgan kishilarning kungli muloyim, odamlarga mexribon bo'lishadi. Alla farzandlar qalbida mehr urug'ini ulg'aytiradi.

SHarq xalqhari adabiyotida keng tarqalib kelgan **qasida** ham lirik turga mansub janr sanaladi. Bu she'riy janrga mansub asarlar ko'pincha mashhur shaxslarga atab yoziladi. Ularning fazilatlarini madh etiladi. O'zbek shoiri Sakkokiy Mirzo Ulug'bekni sharaflab to'rtta qasida bitgan. U Arslon Xoja Tarxonga atab ham to'rtta qasida yozgan. Sakkokiy, shuningdek temuriyzoda Xalil Sultonga va Xoja Muhammad Porsoga ham bittadan qasida bag'ishlagan. Alisher Navoiyning «Hiloliya» asari uning Husayn Boyqaroga bag'ishlagan qasidasidir. Qasida tuzilishiga ko'ra o'ziga xos tartibga ega bo'ladi. U kirish (muqaddima) bilan boshlanadi. U «nasib» yoki «tag'abih» deb nomlanadi. Nasibdan so'ng shoir qahramonining sifatlarini ta'riflashga o'tadi. Bu asosan maqto'v, sharaflash ruhida bo'ladi. Mumtoz shoirlar yaratgan qasidalar xuddi g'azal singari kofiyalanish tartibiga asoslangan. Barcha milliy adabiyotlarda sharq adabiyotidagi qasidaga muayyan jihatlari bilan yaqin turadigan janr mavjud.

Yevropa adabiyotida keng tarqalgan oda ham qasidaga o'xshaydi. Oda yunoncha oya so'z bo'lib, «qo'shiq» degan ma'noni bildiradi. Oda ham xuddi qasida singari biror kishini sharaflashga yoki biror bir voqeani ulug'lashga bag'ishlanadi. Ularda ham vatanparvarlik, qahramonlik, saxovatpeshalik madx etiladi. Biroq maqto'v ruhida odalar bilan bir qatorda yig'i va o'yin odalari ham bo'ladi.

Tarji'band SHarq. she'riyatidagi yirik she'riy janrlar sirasiga kiradi. Tarji'band **har bandi o'n to'rt-o'n olti misradan** iborat, har biri nisbiy mustaqillikqa ega **o'n-o'n bir** banddan tashkil topgan bo'ladi. Tarji'band bandlari g'azal tarzida (a-a, b-a, v-a, g-a...) qofiyalanadi. Har bir bandning so'nggi ikki misrasi o'zaro tsofiyalanib, ana shu bayt barcha bandlar oxirida aynan bir xilda naqorat bo'lib takrorlanadi. Alisher Navoiy, Nodira kabi ijodkorlar devonida tarji'bandning go'zal namunalar mavjud.

Tarkibband ham yirik hajmli bo'lishi, qofiyalanish tarzining g'azalga o'xshashligi bilan tarji'bandga o'xshaydi. Biroq u tarji'banddan birinchi band so'nggi baytining har bir band oxirida takrorlanmasligi bilan farq qiladi. Xuddi tarji'band singari mustaqillik bandlardan tarkib topadigan tarkibbandning har bir bandi so'nggi bayti o'zaro qofiyadosh bo'ladi.

Tadqiqotlarda «liro - epik» termini qo'llaniladi. Doston, poema, ballada liro - enik turga mansub janrlar deyiladi. Chunki bu janrlardagi asarlarda hayot hodisalari g'azal, tuyuq, ruboiy

kabilardan keng ko'rsatilgan, ularda ma'lum bir voqea bayon etilgan bo'ladi. Doston, poema, ballada ma'lum voqelikni xuddi roman, qissa, hikoyaga xos bayon qilish tarzi bilan enik asarga uxshasa, muallif kechinma, his - tuyg'ulari izhorining keng o'rin egallashi bilan xuddi lirik asarday taassurot qoldiradi. Doston, poema, balladaning bu xususiyati ham adabiy turlar yaxlit bir hodisa ekanligi, o'lar urtasiga Xitoy devori tiqiyab qarash nojoiz ekanligidan dalolat beradi.

«Doston» va «poema» terminlari o'zbek adabiyotshunosligada ko'pincha birbirining muqobili sifatida qo'llanadi. Bu unchalik to'g'ri emas. Chunki dostonlar masnaviyda yozilgan, ularda nasriy parchalar ham mavjud bo'ladi. **Poema** yunoncha so'z bo'lib, «ijod qilmoq» degan ma'noni bildiradi.

Ilk dostonlarda afsonaviy qahramonlarning jasorati hikoya qilingan. Yozma adabiyotdagi poemalarda ham ma'lum hodisalarni bayon etish asosiy o'rin egallagan. «Xamsa» dostonlarida ham, Hamid Olimjonning «Zaynab va Omon» asarida ham muayyan qahramonlarning sarguzasht, kechinmalari haqida so'z yuritilgan. XX asr yozma adabiyotidagi poemalar «Xamsa» dostonlaridan hajm jihatidan ancha kichkina. Xomerning «Iliada» va «Ohissey», Dantening «Ilohiy komediya» asarlari ham poema deb yuritiladi. Ular ham A. Pushkinning «Lo'lilar», N. Nekrasovning «Rusiyada kim yaxshi yashaydi?» poemalaridan hajm jihatidan ancha katta. Bu farq barcha janrlar shakl, ko'rinish, hajm jihatidan o'zgarib turishi, bu ob'ektiv hodisa ekanligidan dalolat beradi.

Ballada italyancha so'z bo'lib, «raqsga tushish» degan ma'noni bildiradi. Raqsga tushish chog'ida aytilgan o'zbekcha yallaga o'xshagan qo'shiqhar ballada deb atalgan. O'rta asrlarda jamoa bo'lib aytilgan laparlar ham fransuz, ispan, italyan adabiyotida «ballada» deb yuritilgan. Bu ballada janrining dastlab xalq og'zaki ijodida paydo bo'lganidan dalolat beradi. Balladaning doston, poemadan farqli jihat, unda biror bir voqea boshidan oxirigacha batafsil ma'lum etilmasdan, qahramon hayotidagi eng dramatik holatning jushkin lirik kechinmalar uyg'unligida bayon qilinishidir. Hamid Olimjon «Roksananing ko'z yoshlari» balladasida qahramonining boshiga tushgan fojeali voqeani izchil tasvirlab bermaydi. SHoirning «Jangchi Tursun» balladasida ham uning jang maydonida qo'rquv ichida turgan holati bayon qalinadi. SHoir har ikki balladasida qahramonlarining bir ruhiy holatdan ikkinchi ruhiy holatga o'tishi, ularning harakat, faoliyatida keskin o'zgarishlar ro'y berganini gavdalantiradi.

Drama turiga mansub barcha asarlar ham qahramonlar harakati va ruhiy holatini ko'rsatishga asoslangan bo'ladi. Drama so'zi yunoncha so'z bo'lib, u «harakat» degan ma'noni bildiradi. Drama turiga mansub asarlarda qahramonlar kayfiyati, qarashlarida o'zgarishlar ularning dialog, monologida aks etadi. Bu dialog va monologlar muayyan hodisani keng gavdalantirishi bilan epik turga mansub asarlarga, voqealarni faqat qahramonlar nutqi orkali ma'lum qilish bilan esa lirik asarlarga uxshaydi. Hayotni badiiy aks ettirishning ikki turiga xos sifatlarni o'zida mujassamlashtirgani bone drama turiga mansub asarlar so'z san'atining yuksak cho'qqisi deb ta'riflanadi.

Epik va lirik turga oid asarlarda muallif bayoni alohida o'rin tutadi. Ularda muallif lirik chekinishlar vositasida ham, qahramonlar holati tasviri orqali ham hodisaga o'z munosabatini bildiradi. Drama turiga mansub asarlarda esa muallif nutqi, muallif bayoni bo'lmaydi. Hodisalar faqat personajlar nutqi - ularning dialoga va monologi orkali bilinadi. Hayotning muayyan ko'rinishi mana shu tarzda xolis gavdalantirilishiga ko'ra ham drama so'z san'atining oliy turi, san'atning toji deb ta'riflangan.

Drama asarlarining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri ularning sahnada ijro etilishidir. Bu turdagi asarlar sahnada ijro etilgandagina to'laqonli ta'sirchanlik kasb etadi. Dramaning sahna san'ati sifatida dastlab qaysi xalq madaniyatida paydo bo'lgani aniq ma'lum emas. Chunki drama san'atnng yuksak namuasi, eng ommabop tomosha turi sifatida barcha xalqlar madaniyatida azaldan mavjud bo'lgan. Biroq u har xil shakl, ko'rinishda bo'lgan. SHarqdagi qiziqchilar, masxarabozlar tomoshalari ham aslida o'ziga xos drama asari sanaladi. Abdulla Qodiriyning «Mehrobdan chayon» romani «Qiziqchilar» bobida muqallid, ya'ni taqlid qiluvchilarning keng maydon, bozor joylarda qiziqchilik qilib, tomosha ko'rsatgani ma'lum qilinadi. Qiziqchilarning bu ko'rsatgan tomoshalari ham dramaning o'ziga xos ko'rinishidir.

Drama asarlari «san'atning gultoji» deyilsa-da, unda sun'iylik, yasamalik borligi sezilib turadi. Masalan, aktyor sahnada rol ijro etadi, ya'ni muqallidlik qiladi. U o'zini har xil odamlar qiyofasiga solib ko'rsatadi. Mana shu hodisaning o'ziyoq dramaning epos va lirikadan ko'ra sintetik san'at ekanini ko'rsatadi. Albatta, san'at hayotni ramzlar orqali ko'rsatish, aslidagidan ko'ra bo'rttirib, ta'sirchanroq qilib gavdalandirishi bilan qiziq. San'atning mana shu jihati, ayniqsa, drama asarlarida aniqroq namoyon bo'ladi.

Maxmudxo'ja Behbudiy (1875-1919)ning «Paharkush» asari o'zbek adabiyotidagi ilk drama deyiladi. Bu drama 1911 yilda yozilgan bo'lsa-da, dastlab 1912 yilda «Turon» gazetasida bosilgan, 1913 yilda esa kitob holida chop etilgan. Dramaning e'lon qilinishiga mustabid chor hukumati ma'murlari qarshilik qilishgan. Muallif «Paharkush»ni chor senzurasidan o'tkazish uchun kitob muqovasiga rus tilida «Rusiyaning fransuz istibdodidan qutulishi va mashhur Borodino muhorabasi xotiralari yubileyiga bag'ishlayman» deb yozishga majbur bo'lgan.

Drama asarlarida inson ichki dunyosida mavjud bo'lgan qarama - qarshiliklar kurashi epos va lirikadagidan ko'ra ochiqroq namoyon bo'ladi. Bunday bo'lishiga aktyorning sahnada rol ijro qapishi ham sabab bo'ladi. Drama asarlarida ham xuddi roman, qissa, hikoya, doston, ballada kabilardagi singari kishilararo ko'rash va insonning o'z ichki dunyosidagi ziddiyat ko'rsatiladi. Inson qalbidagi qarama - qarshilik tadqiqotlarda «**ichki kolliziya**» deb yuritiladi.

Drama turiga mansub asarlar ham tanlangan mavzusi va uni yoritilishiga qarab janrlarga bo'linadi. Bular: **drama, komediya, tragediya** janrlaridir. Ular muayyan umumiyliklarga va ma'lum bir o'ziga xosliklarga ega. Masalan, fojeliqni ko'rsatish asosiy o'rin tutgan tragediyada komediyaga xos kulgili holatlar bo'lishi yoki drama janridagi asarlarda ham qahramonlar o'lishi, olishuvlar, qotilliklar namoyon qilinishi mumkin.

Drama turiga mansub janrlar pesa deb ham yuritiladi. **Pesa** fransuzcha so'z bo'lib, «butun», «ulush» degan ma'noni bildiradi. Pesa drama, komediya, tragediyaning umumiy atamasidir.

Drama yunoncha so'z bo'lib, «harakat» demaqair. Bu janrga mansub ilk asarlar dastlab turli xalq marosimlarida ijro qilingan. Xalq marosimlari drama janri vujudga kelishiga poydevor bo'lgan. Hinhiston, Xitoy, Yunonistonda qadim - qadimdan marosimlarda sahna tomoshalari ko'rsatilgan. Xozirgi tasavvurdagi drama asarlarining ilk ko'rinishlari esa Yevropada shaklangan. Bu mamlakatlarda sahna san'ati, ayniqsa, Uyg'onish davrida rivoj topgan. V. SHekspir (1564-1616), Lone de Vega (1562-1635) kabi adiblarning dramalari keng shuhrat qozongan.

Drama janridagi asarlarda komediya va tragediya xususiyatlari o'ziga xos tarzda umumlashadi. Chunki unda jiddiy konfliktga asoslangan voqealar qahramonlarning ham kulgili, ham fojeali holatlarini gavdalandirish orqali ko'rsatiladi. Umuman, drama asarlari ijobiy va salbiy kuchlar orasidagi kurashni namoyon etishga asoslanadi. Hamzaning «Paranji sirlari», Uyg'un va Izzat Sultonning «Alisher Navoiy» dramasida ham qahramonlar o'rtasidagi ziddiyat mavjud hayot haqiqatiga mos gavdalandiriladi.

Komediya yunoncha so'zdir. Bu janrga mansub asarlarda voqealar qahramonlarning kulgili fe'l - atvorlari, xatti - harakatlarida ko'rsatiladi. Hayotning muayyan hodisalarini kulgili tarzda namoyon etish komediyaning asosiy xususiyati sanaladi. Xalq tomoshalari komediyaning naydo bo'lishi uchun ham ilk asos hisoblanadi. SHarq xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi marosimlarida qiziqchilar, muqallidlar turli kulgili tomoshalar namoyish etishgan. O'sha kulgili tomoshalar komediyaning o'ziga xos bir ko'rinishidir. Qodimgi yunonlar ham o'z marosimlarida turli kulgili tomoshalar ko'rsatishgan.

Eramizdan avvalgi V-IV asrlarda Yunonistonda yashab o'tgan Aristofanning «CHavandozlar», «Bulutlar», «Qurbaqalar» kabi asarlari komediyaning ilk yuksak namunalari sanaladi. Lone de Vaganing «Toledo kechasi», V. SHekspirning «Qiyiq qizning quyilishi», Karlo Gotsining «Turandot», Jan Batist Molyerning «Don Juan», Per Bomarshening «Sevilya sartaroshi», Fonfuzinning «Dumbul boyvachcha», A. Griboyedovning «Aqlilik balosi», N. Gogolning «Revizor», A. Ostrovskiyning «Qo'ynidan to'kilsa qo'njiga» kabi komediyalarida hayotning jiddiy muammolari qiziqarli va kulgili gavdalandiriladi. Hamzaning «Maysaraning ishi» asari ham mavjud hayot haqiqatini kulgili holatlarda ko'rsatishi bilan e'tiborni jalb qiladi.

Tragediyada keskin, murosasiz ziddiyatlarni ko'rsatish, qahramonlar taqdiridagi fojialarni akslantirish, hayotning muhim ijtimoiy - siyosiy, ma'naviy - axloqiy muammolarini falsafiy tahlil qilish asosiy o'rin tutadi. Ushbu janrning xuddi quvnoq tomoshaday «tragediya - echki qo'shig'i» deb nomlanishiga sabab esa bu xil asarlarning dastlab qadimgi Yunonistonda paydo bo'lishi bilan bog'liq. O'tmishda bu mamlakatda dala, bog'dorchilik va may xudosi Dionis sharafiga echki qurbonlik qilinib, bayramlar o'tkazilgan. Bu bayramlarda ko'rsatilgan xalq tomoshasi «tragediya - echki qo'shig'i» deyilgan. Keyinchalik boshqa sayil, bayramlarda namoyish qilingan tomoshalarning birinchi ko'rinishida ham Dionis sharafiga echki qurbonlik qilish sahnasi o'ynalgan. SHu tarzda hayotdagi fojialarni gavdalandirish asosiy o'rin tutgan sahna asari «tragediya» deb nomlangan. Qadim zamonning Esxil, Sofokl, Yevripid singari donishmand ijodkorlari tragediyaning yuksak namunalarni yaratshgan. Ularning asarlarida inson qismati chigalliklari, kishilar fe'l - atvori murakkabliklari butun ziddiyatlari bilan ta'sirchan akslantirilgan.

Tragediya asarlarini qadimdan she'riy usulda yozish an'ana bo'lgan. Shuning uchun Sofokl asarlari ham, SHespir tragediyalari ham qisman nasriy parcha aralashgan holda asosan she'riy yo'lda yozilgan. Tragediyalarda asosan yuqori tabaqa vakillari hayotini gavdalandirish taomilga aylangan. Bu bilan hukmron tabaqalarning nobop xatti - harakatlari millat, mamlakat uchun fojea keltirishi ta'kidlangan. Tragediyalar mana shu jihatiga ko'ra ham hamisha hammaning e'tiborini tortgan. Tragediya XIX asrgacha, ya'ni roman janri yuksak mavqega erishguniga qahar Yevropada adabiyot mavqeini belgilashning o'ziga xos mezon bo'lib kelgan. Ilk tragediyalarda xudolar, ilohiy kuchlar, mifologik qahramonlar o'rtasidagi murosasiz kurash ko'rsatilgan. Keyinchalik V. SHespir (1564-1616), J. Rasin (1639-1699), Volter (1694-1778) asarlarida yuqori doira kishilari hayotidagi fojeliqlar gavdalandirilgan. A. Pushkin (1799-1837)ning «Boris Godunov» asari rus adabiyotidagi dastlabki tragediyalardan sanaladi. Abdurauf Fitratning «Abulfayzxon» (1924) asari esa o'zbek adabiyotidagi ilk tragediya hisoblanadi. Maqsud SHayxzodaning «Mirzo Ulug'bek» asarida davr fojeasi temuriy hukmdorlar o'rtasidagi murosasiz kurash manzarasi orqali ko'rsatilgan. Tragediyada fojialarni ko'rsatish asosiy o'rin tutsa-da, unda komediyaga xos kulgili sahnalar ham bo'lishi mumkin. SHarof Boshbekovning «Temir xotin» asarida qishloq ayolining uqubatli hayoti kulgili voqealar orqali gavdalandiriladi. Butun turish - turmushi dala mehnati bilan bog'liq xotin - qizlarning zahmat - mashaqqatiga temir robot ham bardosh berolmasligi qiziqarli vaziyatlarda namoyon etiladi. SHu boisdan «Temir xotin» tragikomediya deyiladi. Fojeliqni kulgili, qiziqarli akslantirish ustuvorligi nazarda tutilsa, uni shunday deyish mumkin bo'ladi. Tragikomediya mustaqil adabiy janr emas. U tragediyaning o'ziga xos ko'rinishi, xolos. Tragikomediyada ijtimoiy hayotning juda jiddiy ma'naviy - axloqiy, siyosiy muammolari kulgili voqealar orqali ko'rsatiladi. Dramada tragediyaga xos fojeliqning bo'lishi, tragediyada komediyadagiday kulgili voqealarning mavjudligi barcha adabiy janrlar mushtarak hodisa ekanidan dalolat beradi.

Tayanch tushunchalar: Adabiy tur tushunchasi, adabiy janr tushunchasi, nasriy tur va unga xos janrlar, she'riy tur va unga xos janrlar, dramatik tur va unga xos janrlar.

IJODIY METOD

REJA:

1. Ijodiy metod tushunchasi.
2. Klassisizm.
3. Sentimentalizm.
4. Naturalizm.
5. Realizm.
6. Romantizm.
7. Modernizm (ratsionalizm, abstraksionizm, simionizm, syurealizm, futurizm, kubizm).

San'at va adabiyotda hayot hodisalarini gavdalandirishning umumiy yo'llari **ijodiy metod** deb yuritiladi. Ijodiy metodga tadqiqotlarda «Yozuvchining hayotiy faktlarni tanlash,

umumlashtirish, baholash va badiiy obrazlarda aks ettirishda qo'llagan asosiy prinsiplari», «san'atkorning anglanayotgan voqelikka ijodiy munosabatlarining umumiy ijodiy prinsipi, ya'ni badiiy asarda voqelikni qayta tikiash prinsipi»; «turmush hodisalarini tanlash, o'rganish, idrok etish va tasvirlashning asosiy vositasi» deb ta'rif beriladi.

San'at va adabiyotdagi ijodiy metodlar aslida inson dunyosini, uning ilgari anglanmagan jihatlarini ko'rsatish borasidagi izlanish yo'llaridir. Tadqiqotlarda so'z san'atida inson dunyosini badiiy gavdalandirishning ikki yo'li: romantizm va realizm yo'li bor, deyiladi. Bu ham aslida inson tabiati bilan bog'liq hodisa sanaladi. Chunki odam ham real hayot qo'ynida, ham orzu - havaslar dunyosida yashaydi.

Orzu insonning har jihatdan ulg'ayishi uchun etakchi asos bo'ladi. Ana shu omil odam avlodlarini iqtisodiy, madaniy taraqqiyotga yetaklaydi. Hozirgi turmush tarzimizga ham aslida ajdodlarimizning orzu - havasi ilk poydevor bo'lgan. Orzu - havas, intilish yuksak bo'lgan o'tmish zamonlar adabiyotida ham romantizm metodi hukmronlik qilgan. Bu ijodiy metod, ayniqsa, SHarq adabiyotida ustuvor bo'lib kelgan. XX asr boshlarigacha o'zbek adabiyotida ham romantizm metodi asosiy o'rin tutgan. Albatta, mavjud hayot hodisalariga munosabat sifatida real turmush hodisalarini akslantiruvchi asarlar ham yozilgan. Ularning aksariyati, asosan, tanqidiy, hajviy ruhda bo'lgan. Real hayotga tanqidiy yondashish esa uni o'zgartirish orzusidan tug'iladi. Orzu - havaslarni akslantirish esa romantizm metodining asosi sanaladi.

Romantizm metodi - hayot haqidagi, inson to'g'risidagi orzular ifodasidir. Bu metodda yaratilgan asarlarda xayoliy voqealar, orzulardagi obrazlar asosiy o'rin tutadi. SHoir, yozuvchi o'z a'moli (ideali)dagi insonni ko'rsatish uchun qahramonlarini real hayotdagidan ko'ra kuchliroq, fidoyiroq, jasurroq qilib gavdalandiradi. «Farhod va SHirin» dostonidagi Farhod obrazi Alisher Navoiyning chin inson haqidagi orzulari ifodasi sanaladi. Ideal obrazni, ideal hayotni ko'rsatish romantizm metodining xos xususiyati hisoblanadi. Shuning uchun bu xildagi asarlarda real hayotning o'zidagidan ko'ra boshqacha voqealar ko'rsatiladi. Fantastik sujetli, mifologiyaga asoslangan asarlar ham romantizm metodiga mansub sanaladi.

«Romantizm ijodiy metodi juda murakkab hodisa bo'lib, u XVIII asr oxiri, XIX asr boshida Yevropa, Amerika adabiyotida paydo bo'ldi hamda o'zidan avval adabiyot va estetikada hukmronlik qalgan klassisizmga qaram shaklida shaklandi va rivoj topdi», deyiladi. Biroq SHarq adabiyotida azal - azaldan romantizm ustuvor bo'lgani aniq. Yoki qadimgi yunon dramaturglarining mavjud jamiyat hayotini o'zgartirish, adolatli shoh haqidagi orzu - istaklarini ifodalagan asarlari ham romantizm metodiga mansub. Adabiyotning dastlabki asosi bo'lgan xalq og'zaki ijodidagi ertak, dostonlar ham romantizm metodidagi asarlar sirasiga kiradi. Shuning uchun aytish mumkinki, XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida Yevropa va Amerika adabiyotida yaratilgan, jamiyatdagi mavjud hayot tarzidan qanoatlanmaslikni bildiruvchi asarlar romantizm metodining **o'ziga xos yangi bir ko'rinishi** sanaladi. Ular romantizm metodidagi avvalgi asarlardan turmushni, inson dunyosini akslantirish borasidagi o'ziga xosliklari bilan alohida hodisa sifatida ajralib turadi. Viktor Gyugo (1802-1885), Jorj Sand (1804-1876), Bayron (1788-1824) kabi Yevropa adabiyoti peshqaham vakillari asarlarida xuddi SHarq shoirlari dostonlaridagi singari asl inson, adolatli jamiyat haqidagi orzu - havaslar o'z ifodasini topgan. Faqat ular xuddi «Farhod va SHirin», «Saddi Iskanhary» singari xayoliy voqealarga emas, balki real hayot voqealariga asoslangan.

Hayot hodisalari va inson dunyosi esa g'oyat servdrra. Har qanday ijodiy metod ularning ma'lum bir jihatlarinigina kamrab oladi, xolos. Klassisizm, romantizm, realizm, simvolizm, naturalizm, modernizm ijodiy metodlaridan hech biri hayot hodisalari va inson dunyosini to'la - to'kis akslantirilmaydi. Shuning uchun ijodiy metodlarni biridan birini baland yoki past qo'yib bo'lmaydi. Chunki ularning har biri hayotni va insonni ko'rsatishning o'ziga xos muayyan yo'llaridir. Realizm romantizmdan yuqori, romantizm klassisizmdan yuksak qo'yish nojoiz. Chunki «Xamsa», «Alpomish» romantizm metodiga mansub bo'lsa, «Sarob», «Ulug'bek xazinasi» esa realistik asardir. «SHoh Edip» klassisizm davrida yaratilgan. Har biri adabiyot tarixining bebaho gavhari bo'lgan bu asarlarni esa biri - biridan past qo'yib bo'lmaydi.

Ana shu mezondan kelib chiqsak realizm ijodiy metodi ham klassisizm, romantizm, modernizm singari hayotni va inson dunyosini badiiy gavdalandirishning bir yo'lidir. Bundan ayon

bo'ladiki, metodlar nisbiy tushuncha. CHunonchi, bitta asar bir necha metodga xos xususiyatlarni o'zida aks ettirishi mumkin. «SHoh Edip»da ham, «Alpomish»da ham yoki har qanday ertakda ham realizm ijodiy metodi unsurlari mavjudligi yoki «Ulug'bek xazinasi», «O'tgan kunlar»da romantizm ko'rinishlari (qahramonlar orzu - havaslari, o'y - xayollari berilgani) borligi shundan dalolat beradi. SHu boisdan, realizm yoki romantizmning dastlab qachon, qaysi adabiyotda paydo bo'lgani xususida hukm chiqarishga ehxtiyoj yo'q. Shunday bo'lsa-da, tadqiqotlarda «XIX asrda, ayniqsa, uning ikkinchi qismida Yevropa xalqlari adabiyotida ijodiy metod ma'nosidagi realizm shakllandi. Avvalgi davrlar adabiyotida rivojlangan xislatlar realizm adabiyotida yuksak darajaga ko'tarildi va adabiyotning asosiy prinsiplariga aylandi. Gumanizm, insonparvarlik realizmning bayrogi bo'lib qoldi.

«Romantizm ijodiy metodi ikki xil, ya'ni inqilobiy romantizm va reaksiyon romantizm ko'rinishida bo'ladi. Inqilobiy romantizmga mansub asarlar jamiyatni inqilobiy asosda o'zgartirishni targ'ib etadi. Reaksiyon romantizm guruhidagi asarlarda jamiyat taraqqiyotiga g'ov bo'layotgan hodisalar ideallashtirib ko'rsatiladi» degan qarashlar ilgari surib kelingani singari realizm metodi ham «tanqidiy realizm», «ma'rifiy realizm», «sotsialistik realizm» deb xillarga ajratildi. Ularning har biriga alohida - alohida tavsiflar berildi. Bu xil qarashlar, avvalo, adabiyotga mavjud ijtimoiy hayot ta'siridagi qarash, yondashishlardan kelib chiqdi. Agar romantizmga mansub asarlarda realizmga xos manzaralar mavjudligi, realistik asarlarda romantizm ko'rinishlari bo'lishini e'tiborga oladigan bo'lsak, «inqilobiy romantizm», «reaksiyon romantizm», «tanqidiy realizm», «ma'rifiy realizm», «sotsialistik realizm» degan ajratishlar juda nisbiy hodisa ekani bilinadi. M. Gorkiyning «Lochin qo'shig'i», «Izergil kampir», «Bo'ron qushi qo'shig'i» hikoyalari inqilobiy romantizm namunalari deyildi. Sulaymon Boqirg'oniy, So'fi Olloyor, Ahmad Yassaviy asarlarida o'tmish ideallashtirilgan, deb aytili. Aslida M. Gorkiyning mazkur asarlarida mavjud turmushni inqilobiy yangilashga ochiqcha da'vat, chaqiriq sezilmaydi. U asarlarda manzara publisistik jo'shqinlik bilan badiiy gavdalanitirilgan, xolos. Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oniy, Sufi Olloyor ham kishilarni haqiqatga, halollikka, mehru oqibat ko'rsatishga chaqirgan. «Reaksiyon asarlar» deb kelingan ijod namunalarida ham turmushdagi illatlar qoralangan. SHunday ekan, adabiyotni «diniy adabiyot», «dunyoviy adabiyot» deb ajratish asossiz. Chunki din va dunyo biri - birini inkor etadigan qarama - qarshi hodisa emas. Agar adabiyot «diniy» va «dunyoviy» deb ajratilsa, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab ijodi qaysi adabiyotga kiritiladi? Ahmad Yassaviy asarlarida dunyo, uning mavjudligi hodisalari inkor qilinganmi? Yoki Alisher Navoiy, Mashrab, Sulaymon Boqirg'oniy, So'fi Olloyor o'z asarlarida din boshk.a, dunyo alohida hodisa deganmi? Din va dunyo qarama - qarshi kuynalganmi? Avvalo, din - dunyoga xos hodisa sanaladi. U dunyo ishlari, kishilar hayotini to'g'ri yo'lga soluvchi yo'riq hisoblanadi. Bu yo'riqqa odamlar turlicha yondashadi, xolos. Din ahkomlarini anglash, idrok qilish, unga amal qalishning har xil bo'lishiga din aslo aybdor emas. Sho'ro siyosatdonshari singari «Din - afyun, reaksiyon» deyish gumrollikdir. Din insonparvarlikni ulug'lovchi, adolat bilan yashashga da'vatlovchi abadiy mo'jizadir.

Realizm lotincha so'z bo'lib, «bor, mavjud narsa, haqiqiy» dagan ma'noni bildiradi. Bundan anglashiladiki, realizm dunyoning moddiy jihatlarini qamrab oladigan umumiy tushuncha sanaladi. Realizm ijodiy metodinish asosiy xususiyati hayot hodisalarini bor bo'yi bilan ko'rsatish va undagi mavjud nukson, kamchiliklarni tanqid qilish, deyish unchalik to'g'ri emas. Chunki turmushdagi, kishilar fe'l - atvoridagi qusurlar xususida romantizm yoki klassisizmga oid deyilgan asarlarda ham so'z yuritilgan.

Ijodiy metodlarni muayyan tarixiy davr doirasida chegaralash ham o'rinsiz. Chunki tanqidiy realizm namunasi deyilgan Maxmurning «Hapalak», Muqimiyning «Tanobchilar» asarlariga o'xshash tanqidiy, hajviy ruhda asarlar qadimda ham yaratapgan. Ular hozir ham yozilmoqaa. SHuro siyosati hukmronligi davrida «Sotsialistik realizm metodi realizmning yuksak bosqichi» deb kelindi. «Sotsialistik realizm voqelikni haqqoniy, tarixan aniq va inqilobiy rivojda tasvir etish bilan xarakterlanadi» deyildi. Avvalo «voqelikni haqqoniy, tarixan aniq» ko'rsatishga intilish barcha davrlar adabiyotiga, har bir yozuvchi, shoir ijodiga xos hodisa sanaladi. Sofoklning «SHoh Edip»ida, «Alpomish»da ham, F. Dostoyevskiyning «Jinoyat va jazo»sida ham voqelikni o'ziga xos

tarzda ishonarli, demak haqqoniy va ta'sirchan ko'rsatishga intilish mavjud. Sotsialistik realizmning «voqelikni inqilobiy rivojda tasvir etishi» esa juda mavhum, tushunarsiz gap. Avvalo, «inqilobiy rivoj» nima o'zi? Badiiy asar voqealarida qanday «inqilobiy rivoj» bo'lishi mumkin? Sujet rivojida, qahramonlar hayotida, ular o'rtasidagi munosabatlarda keskin o'zgarish bo'lishi mumkin, biroq «inqilobiy rivoj»ni qanday tushunsa bo'ladi? Avvalo, voqelik ayrim kishilar iznu ixtiyoridagi hodisa emas. Unda o'zgarishlar yuz berishi nihoyatda murakkab kechadigan, juda uzoq davom etadigan jarayon. Kishilar hayotida bo'lgani singari badiiy asar qahramoni turmushida ro'y beradigan o'zgarishlar ham, avvalo, davrning ijtimoiy - iqtisodiy, ma'naviy - axloqiy iqlimiga bog'liq bo'ladi.

«SHarq xalqlari adabiyotida realizmning mustaqil badiiy hodisa sifatida rivoji va gullashi, butunicha olganda, XX asrga oiddir, ba'zi adabiyotlarda esa XIX asrga oiddir» degan qarash ilgari surib kelindi. Bu xil qarash aslida Yevropa adabiyoti bilan SHarq adabiyoti orasidagi tafovutni, ularning har biri o'ziga xos hodisa ekanligini e'tiborga olmaslikdan kelib chiqqan. Qolaversa, romantizm adabiyot taraqqiyotining quyi, realizm yuqori bosqichi emas. Realizm romantizmni inkor etmaydi. Ularning har ikkisi bir maqsad - hayot hodisalari va inson dunyosini ko'rsatishning o'ziga xos yo'llaridir. SHuning uchun XX asr jaxon adabiyotining eng stuk namoyandalarida realizm va romantizm ijodiy metodi uyg'unlashib ketgan. Masalan, Mixail Bulgakovning «Usta va Margarita», CHingiz Aytmatovning «Asrni qaritgan kun», «Qiyomat», Gabriyel Garsia Markesning «Yolg'izlikda yuz yil» kabi romanlarida hayotning real hohisalari bilan rivoyat, afsonalar, qahramonlarning xayol, tushdagi voqealar yaxlit olam sifatida gavdalandiriladi.

Romantizm va realizm ijodiy metodiga xos yetakchi xususiyatlarning o'zaro birikib, yaxlit badiiy olamni namoyon etishi qadim SHarq adabiyoti namunalarini, xususan, Firdavsiyning «SHohnoma», Navoiyning «Xamsa» dostonlarida ham kuzatiladi. Masalan, SHirin mamlakatida tog'li joyda ajoyib saroy, ko'shklar barpo etilgani, kanal qazuvchilarning mashaqqat bilan mehnat qilgani real voqelikka muvofiq keladi.

XIX asr oxiri va XX asr boshidagi adabiyotda mana shu tarixiy hohisa o'z aksini topdi. Shuning uchun mazkur davr adabiyotini «ma'rifatparvarlik realizmi»; «demokratik realizm adabiyoti» deb atash keng tarqalgan. Ijtimoiy - iqtisodiy turmush tartiblari san'at va adabiyotga o'z ta'sirini o'tkazishi o'zbek adabiyotiga (umuman, sobiq shuro davlati tasarrufidagi millatlar adabiyotiga) sotsialistik realizm metodining joriy qilinishida ham aniq ko'rinadi.

«Sotsialistik realizm» termini ilk bora 1929 yilda rus matbuoti («Literaturnaya gazeta»)da paydo bo'lgan. Proletariat, ya'ni ishchilarni mavjud hayotni o'zgartiruvchi kuch sifatida ko'rsatish, ishchilar harakatini jamiyatdagi barcha qoloqliklarga barham beruvchi hodisa deya talkin qilish, yirik xususiy mulk egalari hayotdagi barcha fojealarning asosiy aybdori tarzida gavdalandirishga asoslangan asarlar «sotsialistik realizm metodi»da yaratilgan deyiladi. Maksim Gorkiyning «Ona» romani mazkur metodda bitilgan dastlabki asar sifatida ibrat timsoliga aylantirildi. «Sotsialistik realizm hayotni qayta ko'ruvchilar realizmi» deb ta'riflandi.

Har qanday hodisaga «sotsializm», «kapitalizm» iborasini tiqishtirish urfga aylangan bu davrda barcha ijtimoiy hodisalar keskin tarzda bir - biriga qarama - qarshi qo'yildi. Ana shu sun'iy mafkuraviy hodisa tufayli «sotsialistik realizm»dan o'zga barcha metodlardan kamchilik, nuqson izlash, «romantizm», «inqilobiy romantizm», «reaksion romantizm», «realizm: «ma'rifiy realizm», «tanqidiy realizm» deb zidlashtirish taomili paydo bo'ldi. Hodisalarni bu tarzda qarama - qarshi qo'yishdan maksad sotsialistik realizm realizmning eng yuqori cho'qqisi ekanligiga ishontirish edi. SHu boisdan «realizm va tanqidiy realizm metodining ma'lum darajada o'zligi, ayniqsa, XX asr boshlarida bir qancha ulkan realistlar ijodida yaqqol ko'rinib qoldi.

Alisher Navoiy yoki Aleksandr Pushkin romantizm, realizm ijodiy metodi mezonlarini o'ylab asar yozmagan. Metod va uning ko'rinishi haqidagi nazariy mulohazalar esa aslida asarlarni bir - biridan farqlash, adabiy davrlar o'rtasidagi tafovutlarni ko'rsatish, aniqlash va belgilashning o'ziga xos mezonini sanachadi. Adabiyot qiyofasini hamisha badiiy asarlar belgilaydi. «Romantizm», «realizm», «sotsialistik realizm» singari nazariy gaplar esa o'sha badiiy asarlar zaminida vujudga keladi. Demak nazariyalar badiiy asar uchun qolip, yo'riqqa aylantirilmasligi kerak. Mixail Bulgakov «Usta va Margarita»ni yaratayotganida shuro adabiyotida sotsrealizm avji hukmron

bo'lgan. Biroq shu nazariya Bulgakovga ilhom berganmi? Umuman, qaysi bir nazariya shoh asarlar yaratilishiga asos bo'lgan? Mana shu hodisani $2 \times 2 = 4$ tarzida asoslash mumkinmi?

Klassisizm lotincha so'z bo'lib, «namuna», «ibrat» degan ma'noni anglatadi. Bu metod vakillari o'tmish adabiyoti namoyandalari asarlarini o'zlari uchun mezon, ibrat namunasi deb qaraganlar. Klassisizm nazariyotchilaridan biri fransuz adibi va adabiyotshunosi N. Bualo (1636-1711): «Adabiyot saroy va shahar uchun yaratilishi kerak» deydi. Klassisistlar ta'biricha, adabiyotda hamma narsa aniq va qat'iy qoida asosida ko'rsatilishi lozim. Klassisizm estetikasining talablaridan yana biri «uch birlik»dir. Ya'ni, dramada gavdalanitirilayotgan hodisa bitta yaxlit sujet tarzida gavdalanitirilishi («harakat birligi» talabi), voqea bir joyda bo'lib o'tishi zarur («joy birligi» talabi), voqea yigirma to'rt soat ichida yuz berishi («vaqt birligi» talabi) lozim. P. Kornel (1606-1684)ning «Sid» (ya'ni «Sayid»), «Goratsiy», J. Rasin (1639-1699)ning «Andromaxa», «Britanik» tragediyalarida, Molyer (1622-1673)ning «Xasis» komediyalarida klassisizmning ana shu qoidalariga amal qilingan. Ushbu asarlarda qahramonlar ruhiy olamining yorqin gavdalanitirilgani, tilning jimjimador sun'iylikdan xoli, sodda ekanligi, sujetning oddiyligi ham e'tiborni tortadi. Bu jihatiga ko'ra klassisizm realizm ijodiy metodi bilan mushtarak hodisa ekani ayonlashadi. Klassisizm va realizmning bu umumiyliigi ham ijodiy metod tushunchasining nisbiy hodisa ekanidan dalolat beradi. Rus adibi L. Tolstoy «Xasis» singari komediyalar yaratgan Molyerni «eng go'zal, xalqchil asarlar bitgan san'atkor» deb ulug'lagan. Yana bir rus shoiri A. Pushkin esa «Rasin kabi klassisistlar asarlarida xalq taqdiri va inson taqdiri o'z aniq in'ikosini topgan» deb e'tirof etgan. Kornel, Molyer, Rasin kabi ijodkorlar antik adabiyotni eng oliy, yuksak ya'ni ibrat namunasi deb qaraganlar. Ular biz o'zimizdan «Yozgan asarlarimizni Gomer yoki Vergiliy o'qiganida, komediya, tragediyalarimizni Sofokl tomosha qilganida nima degan bo'lar edi?» deb doimo so'rab turishimiz kerak degan aqidani o'zlari uchun shior qilib olishgan. Klassisizm vakillari antik adabiyotga yuksak hurmat - ehtirom bildirishgani uchun o'z asarlarida qadim zamon ijodkorlari dramalari sujetlarini qo'llashgan. Klassisistlar asarlarida haYot xrhisaaari va inson dunyosining bir qirrasini yoritilgan. Realistik roman, qissa, hikoyalarda esa turmush voqeligi va kishilar fe'l - atvori har tomonlama gavdalanitirilgan. Bu ham klassisizm va realizmning yaxlitligini bildiradi. Klassisizm vakillari janrlarni tabaqalarga bo'lishgan. Drama eng yuksak janr, komediya eng quyi janr deyishgan. Epik turga mansub roman, klssa, hikoya janridagi asarlarga ikkinchi darajali deb qarashgan. Bu ular estetikasining cheklangan, zaif jihatlari sanaladi, deyiladi. Klassisizm vakillarining bunday munosabati, avvalo, o'sha davr kishilari ma'naviyati, dunyoqarashi bilan bog'liq. Ma'lum bir davrlarda muayyan janrlarning e'tibori, mavqei baland bo'ladi. Bir paytlar adabiyot mezoni hisoblangan janrlar bir zamonlar kelib o'z mavqeidan tushib qoladi. Bu hodisa ayrim kishilarning xohish - istagi, iznu irodasiga bog'liq emas. Shuning uchun klassisizm vakillarining janrlarga munosabatini ularning kamchiligi deb emas, balki o'sha davrga xos estetik qarash deb baxolash lozim. «Klassisizm XVII asrda Frantsiya adabiyotida shaklanib, XIX asr boshlarigacha Yevropa mamlakatlari adabiyotida tarqalgan va hukmron bo'lib qolgan ijodiy metoddir» degan qarash ham nisbiydir. Chunki ayni shu davr asarlariga xos xususiyatlar avvalgi zamonlarda yaratilgan asarlarda ham u yoki bu tarzda mavjud bo'lgan. Qolaversa, klassisizm realizm metodining o'ziga xos bir ko'rinishi sanaladi. Klassisizm namoyandalari asarlarida ham real turmush voqeligi gavdalanitirilgan bo'ladi.

«**Sentimentalizm oqimi**», «**naturalizm oqimi**», «**modernizm oqimi**» atamaları ham keng qo'llanadi. «Modernizm yo'nalishi **ratsionalizm, abstraksionizm, simionizm, syurealizm, futurizm, kubizm** kabi oqimlarga bo'linadi» deyiladi. SHuro siyosati hukmron davrda bitilgan aksariyat tadqiqotlarda modernizm yo'nalishi qoralanadi. Ekzistentsiyachilik ta'limoti yirik namoyandalaridan biri fransuz adibi, Nobel mukofoti sovrindori (u bu mukofotni olishdan o'z ixtiyori bilan voz kechgan) Jan Pol Sartr (1905-1980) bu xususda shunday deydi: «Ekzistentsiyachilikni umidsizlikka chaqiradi, deb ayblaydilar, insonning qabihligi, johilligi va shilqimligini ko'rsatib, tubanligini ta'kidlayverishda, ko'pgina yokimli, go'zal jihatlari e'tibor bermaslikda, inson tabiatining yorug' tomonidan yuz o'girishda ayblaydilar, ular odamlarning hamjihatligini esdan chiqarib yuborishgan, insonga yakka lab tashlangan mavjudotga qaraganday munosabatda bo'ladilar, inson hayotining yomon tomoniga alohida e'tibor bilan qaraydilar,

deydilar... Inson - bu xavotir... Garchand xavotirni yashirsalar-da, u mavjuddir... Ekzistentsiyachi ehtirosning qudratliligiga ishonmaydi. U hech qachon ezgu ehtiros - insonni beshafqatlarcha muayyan qilmishlarga undaydigan, hammayoqni alg'ov – dalg'ov qiladigan oqim va shuning uchun o'z o'rniga o'tishi mumkin, deb da'vo qilmaydi. U inson o'z ehtirolari uchun javobgar deb biladi... Inson o'zini qay darajada amalga oshirsa, shu darajadagina mavjud bo'ladi... Prustning dahosi, bu - Prustning asarlaridir. Rasinning dahosi, bu uning bir qator fojealari. Ulardan boshqa hech narsa yo'q. Agar Rasin yana bir fojea yozmagan bo'lsa, Rasin yana bir fojea yozishi mumkin edi, deyishning nima keragi bor? Inson o'z hayoti bilan yashaydi, u o'z qiyofasini yaratadi, u qiyofadan tashqarida esa hech narsa yo'q... Biz faqat **inson o'zining qilmishlaridan boshqa hech narsa emas, u mana shu qilmishlaridan tashkil topadigan munosabatlar majmuidan iborat**, demoqchimiz, xalos... Ekzistentsiyachi qo'rquqni tasvirlar ekan, uni o'z qo'rquqligi uchun javobgar deb hisoblaydi. U yuragi, o'pkasi yoki miyasining qo'rquq bo'lgani uchun shunaqa emas, balki o'z qilmishlari bilan o'zini qo'rquq qilgan. Mijozning qo'rquq bo'lishi mumkin emas. Mijoz asabiy, zaif, chala yoxud to'laqonli bo'lishi mumkin, lekin zaif odam degani - albatta qo'rquq degani emas, chunki qo'rquqlik bosh tortish yoki yon bosish oqlbatida yuzaga keladi. Mijoz bu - hali harakat emas. Qorquq o'z qilmishi orqali aniqlanadi... Ekzistentsiyachi qo'rquqni qo'rquq qiladigan - o'zi, qahramonni qahramon qiladigan ham - o'zi, deydi... Ekzistentsiyachi insonning tushkun tasvirini bermaydi, uni qilgan ishiga qarab baxolaydi. U insonga bor umid faqat uning harakatida ekani va faqat yagona harakatgina insonning yashashi uchun imkon berishini aytadi... Biz o'zgaga ro'baru turib, o'zimizni anglaymiz va ayni paytda, o'zga ham biz uchun xuddi o'zimizday ishonchli bo'ladi... O'zim haqidagi biror bir haqiqatni bilish uchun men o'zga orqali o'tishim kerak. O'zga kishi, deylik o'z - o'zimni anglashimda qanchalik zarur bo'lsa, mening mavjud bo'lishim uchun ham shunchalik zarur... Biz har bir alohida hodisada erkinlik erkinlik uchun bo'lishini istaymiz. Biroq, erkinlikqa intilar ekanmiz, u to'laligacha boshqa odamlar erkiga va boshqalarning erki bizning erkimizga bog'liq ekanini ko'ramiz... Ekzistentsiyachilik bu - hayotbaxshlik harakat haqidagi ta'limotdir».

Hayot ziddiyatlarga, qarama - qarshiliklarga to'la bo'lgani uchun kishilarning tabiati, fe'l - atvori, dunyoqarashi murakkablashgan. Bu murakkablikning barcha jihatlarini hech bir nazariya to'la - to'kis ifoda qalib berolmaydi. Jumladan, hech bir adabiy metod, yo'nalish, oqim ham inson dunyosini batafsil akslantirmaydi. Romantizm, realizm metodining eng barkamol asarlarida ham inson dunyosining ma'lum bir qirralari gavdalanitirilgan bo'ladi, xolos. Ekzistensializm yunalishining J. Sartr (1905-1980), M. Prust (1871-1922), J. Joys (1882-1941), A. Kamyu (1913-1960), F. Kafka (1883-1924) kabi namoyandalari asarlarida ham inson hayotining muayyan jidatlari - xavotir, tahlika, umidsizlik, iztirob ko'rsatiladi. Ularning roman, qissa, hikoyalari shuro adabiyotining romantizm, realizm ijodiy metodiga mansub asarlaridagi singari ijobiy - salbiy qahramonlar yo'q. Modernizm yo'nalishi vakillari asarlarida iztirob ichidagi inson qiyofasini ko'rsatish asosiy o'rin tutadi. Ularda insonning tubanliklari oshkora gavdalanitiriladi. Tushkunlikka tushgan kishilarning xatti - harakatlari, o'y - kechinmalari keng akslantiriladi. Ekzistensializm namoyandalari diqqatini qaratgan xavotir, qo'rquv, iztirob, tubanlik va ular keltirib chiqaradigan salbiy oqibatlar esa real hodisalardir. Ular inson hayotining ajralmas bo'laklaridir. Inson tabiati, fe'l - atvori, hayot tarzining ana shu mavjud jihatlarini yoritish esa adabiyotning insonshunoslik mohiyatiga zid kelmaydi.

Syurealizm fransuzcha so'z bo'lib, «Yuksak realizm», «realizmdan ham yuksak» degan ma'noni anglatadi. Bu oqim XX asr 10-20 - yillarida dastlab Fransiya shakllangan. Ayni shu davrda ijod qilgan ayrim shoirlar, yozuvchilar, rassomlar, haykaltaroshlar, dramaturglar, rejissorlar asarlarida hayot va inson dunyosi mavjud an'analardan boshqacharoq talqin qilingan. Ular voqea - hodisacharning tashqi ko'rinishini tasvirlash bilan cheklanmasdan, ularning mohiyatidagi ma'nolarni, hodisalar ichki olamini ko'rsatgan obrazlarda, murakkab ramz va shakllarda ko'rsatishga intaiishgan. Pol Verlen (1844-1896), Pol Elyuar (1895-1952), Emil Verharn (1855-1916), Oskar Uayld (1854-1900), O. Mandelshtam (1891-1938), A. Axmatova (1889-1966), M. Sevetaeva (1892-1941), A. Blok (1880-1924), V. Bryusov (1873-1924), A. Beley (1880-1934) kabi

shoir, yozuvchilarning asarlari ayni shu jihatlari bilan avvalgi davr adabiyoti namunalaridan ajralib turadi.

Abstraksionizm lotincha soʻz boʻlib, «uzoqlashish», «mavhumlik» degan maʼnoni anglatadi. Abstraksionistlar yaratgan asarlar kunikib kelingan asarlardan tamomila farq qiladi. Abstraksionizm nazariyasiga koʻra, sanʼat borliqni aks ettirmaydi, balki ijodkorning his - tuygʻularini ifodalaydi. Bu oqim namoyandalari fikricha, har qanday shakl muayyan mazmunga ega boʻladi. Abstraksionizm vakillarining bu qarashlarini ham inkor etib boʻlmaydi. Chunki har qanday sanʼat asarida ijodkorning his - tuygʻulari oʻz ifodasini topadi, har qanday shakl oʻziga xos mazmunni ifoda qiladi. Shaklni mazmundan ajratib boʻlmaydi. Mazmunsiz shakl yoʻq.

Futurizm lotincha soʻz boʻlib, «kelajak» demaqqdir. Bu yoʻnalish nazariyasiga koʻra, badiiy ijod borliqni akslantirish vositasi emas, balki uning bevosita davomi boʻlishi lozim. U shunda inson erkinligi ijodkorligiga tayanib, yangi dunyoni yaratadi. Futurizm namoyandalari adabiy - badiiy asarlari ifoda uslubining gʻalatiligi, murakkab kompozitsion qurilishi, jumllarining odatdagidan tamomila boshqachaligi, fojia va kulgili holatlarni yonma - yon gavdalantirishi kabi xususiyatlari bilan oʻziga xoslik kasb etadi. V. Xlebnikov (1885-1922), B. Pasternak (1890-1960), N. Aseyev (1889-1963), V. Mayakovskiy (1893-1930) kabi ijodkorlarning asarlarida Futurizm koʻrinadi.

Emil Zolya (1840-1902), Flober (1821-1880), Mopassan (1850-1893) kabi adiblar **naturalizm** oqami namoyandayaari deyiladi. Ularning asarlarida qahramonlar hayot tarzi barcha tafsilotlari bilan bayon etiladi. Naturalizm oklmi vakillari asarlari davr kishilari hayoti haqida aniq maʼlumotnoma boʻla oladi. Mazkur yoʻnalish nazariyasiga koʻra, badiiy asar -inson haqida maʼlumot beruvchi dujrat singari aniq tafsilotli boʻlishi lozim. Naturalizm asli lotincha soʻz boʻlib, «tabiat» degan maʼnoni bildiradi.

Shunday asarlar borki, ularning qadramoni qismati kishini achintirib yuboradi. Xoʻrlangan, haqoratlangan kishilarning achinarli ahvoli gavdalantirilgan bu asarlarni oʻqigan oʻquvchi oʻz - oʻzidan mahzun boʻlib qoladi. Uning qalbini bechora qahramonga achinish his - tuygʻulari qamrab oladi. Inson qismati fojeliklari gavdalantirilgan bu xil asarlar **sentimental** asarlar deyiladi. F. Dostoyevskiy (1821-1881)ning «Xoʻrlanganlar va haqoratlanganlar», A. CHexov (1860-1904)ning «Kashtanka», «Uyqu istagi», I. Karamzin (1766-1826)ning «Bechora Liza» asarlari qahramonlari qismati oʻquvchi hissiyotlariga qattiq taʼsir qilib, kuchli achinish, iztirob oʻygotadi. **Sentimentalizm** fransuzcha soʻz boʻlib, «his, his qilish» degan maʼnoni bildiradi. Insonga achinish uni ardoqlash, eʼzozlash, qadrlash, sevisga olib keladi. Qahramonlar qismati, fojeasiga achinish oʻygotadigan asarlar kishilar qalbida insonparvarlik, insonga muxabbat tuygʻularini ulgʻaytiradi. Ular mana shu xususiyati bilan adabiyotning insonparvarlik mohiyatini yorqin namoyon etadi.

Umuman, ijodiy metod, ijodiy yoʻnalish, ijodiy oqim tushunchalari oʻrtasida qarama - qarshilik jiddiy tafovut yoʻq. Ijodiy metod oʻrnida «badiiy metod» iborasi ham qoʻllanilishi mumkin. Ijodiy metodlar bir - biridan oʻz xususiyatlariga koʻra farqlanadi. Biroq ular bir - biriga tamoman teskari hodisa hisoblanmaydi. Barcha metod, yoʻnalish, oqimlar yagona bir maqsad - hayot hodisalari va inson dunyosini koʻrsatishga xizmat qiladi.

Tayanch tushunchalar: Ijodiy metod tushunchasi, Klassisizm, Sentimentalizm, Naturalizm, Realizm, Romantizm, Modernizm (ratsionalizm, abstraksionizm, simionizm, syurealizm, futurizm, kubizm).

IJODIY USLUB

REJA:

1. Ijodiy uslub tushunchasi.
2. Ijodkor uslubi.

Ijodkorlar asarlarining oʻziga xos boʻlishi, avvalo, borliqning betakror yaratilishi bilan bogʻliq boʻlsa, ikkinchidan, shoir, yozuvchi, dramaturgning hayotiy tajribasi, turmushni kuzatishi, bilim darajasi, didi, saviyasi, dunyoqarashiga asoslanadi. Uchinchidan, bu «xat»da shoir,

yozuvchining qiziqishi, fe'l - atvori, ichki dunyosi akslanadi. Har bir odam o'ziga xos olam bo'lgani singari ijodkorlar ham betakror dunyodir. Ana shu betakror dunyo mavzu tanlashda, hodisalarga yondashishda namoyon bo'ladi. Shuning uchun «uslub - odamdir» deyiladi. Ijodiy uslub deganda asarning tilinigina nazarda tutmaslik kerak. Til, avvalo, so'z san'atining asosiy quroli, yagona tasvir vositasi sanaladi. Ana shu vosita, ayni shu choqda, ijodkor «xat»ini namoyon etadigan muhim unsurlardan biri ham hisoblanadi.

Ijodiy uslubni «bayon tarzi», «fikrni ifoda etish mahorati» deb qarash ham uni tor tushunish bo'ladi. Chunki uslub juda keng tushuncha. U muayyan bir yozuvchi ijodida ham turli ko'rinishda namoyon bo'lishi mumkin. Har bir asar ma'lum bir uslubni o'zida ifoda qiladi. Masalan, Alisher Navoiyning «Farhod va SHirin» dostoni «xat»i uning g'azallari «xat»idan farq qiladi. Turkiy «Xamsa» muallifi g'azallaridan Bobur bitgan g'azallar ham uslubining turlichaligi bilan ajralib turadi.

Ijodkor uslubi shaklanishiga tashqi omillar ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, har bir yozuvchi, shoir boshqa ijodkorlarni asarlaridan nimalarnidir o'qib o'rganadi, ularni ijodiy o'zlashtiradi. Bu o'rganish uning hayot hodisalarini akslantirishi, inson obrazini gavdalandirishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Uslub - ijodkor xayolotining namoyon bo'lish tarzi ham sanaladi. Yozuvchi, shoir voqealarni, qahramonlarni, ular yashaydigan manzil manzaralarini qanday tasavvur qilsa, shunday ifodalaydi. Oybek qahramonlari harakatlanadigan joylarni jamiki ko'rinishlari bilan keng bayon etadi. Personajlar holatini batafsil suratlantiradi. Abdulla Qahhor esa qahramonlari turgan joyni ham, ularning holati, ahvolini ham ixcham, lo'nda, eng muhim jihatlariga e'tiborni qaratgan holda tasvirlaydi.

«San'atkor voqelikaan tanlab olgan unsurlarni badiiy til yordamida xayoloti bilan uygunlashtiruvchi va u yaratgan badiiy dunyoning tugal bo'lishini ta'minlovchi vosita - **uslub** deb ataladi» deydi Nobel muqofoti sovrindori, fransuz adibi Alber Kamyu.

Demak **ijodkorning o'ziga xos uslubi** uning hayot hodisalarini tanlashi, uni xayolidagi olam bilan o'ymo'lashtirib, badiiy til vosi-tasida akslantirishidir. Hayot voqeligi hududsizdir. U rang - barang qirralarga ega. Har bir ijodkorning nigohi uning ma'lum bir jihatlarinigana qamrab oladi. Bir hodisa.ning o'zi har bir shoir, yozuvchi uchun turli xil tasavvur o'yg'otishi, ularda har xil taassurot hosil qilishi mumkin. Ana shu turli darajadagi taassurot va tasavvur ijodiy uslub namoyon bo'lishiga zamin bo'ladi. Ijodkorning xayol - tasavvuri qanchalik teran bo'lsa, u tanlagan hodisalari mohiyatini shu qadar chuqur yoritib beradi. Odil Yoqubov Ulug'bekning qalbidagi iztirobli o'ylarni bu tarzda gavdalandiradi: «Hayhot! Agar foni olam yumushlari Ali Qushchi o'ylaganday oson bo'lganida Mirzo Ulug'bek bu bevafo xokimiyatni allaqachonlar tark etib, o'zini suyuqlik ishiga bag'ishlamas edimi? Boshidagi toj, tagidagi taxt ilmu funun uchun darkor ekanini tushunmaganida bu sovuq koshonani, gunohi azimga botib qolgan bu haram, shon - shuhrat va mansab ishqida hech bir razolatdan toymaydigan bu amirlar, sarkoru saroybonlar, xurofot va taassub botqog'iga botgan din peshvolaridan yuz o'girib, suyuqlik talabalari orasiga, ma'rifat dargohiga ketmas edimi? Lekin ne chora? Bu manxus toju taxt, bu saltanat, insonlar ustidan hokimlik qilmoq istagi shunday shirin ekanki, uning niyati pokligiga kim ishonadi? Kim uning samimiyligiga, o'z ixtiyori bilan saltanatdan qo'l yuvganiga ishonib tinch qo'yadi?».

Adib romani mavzusi qilib, Ulug'bek hayotining eng tahlikali hamlarini tanlagan. Buni ko'rsatish esa Ulug'bek qalbidagi iztirob, ziddiyatlar ko'rashini yo'qrrida keltirilgan parchadagi singari keskin va qayg'uli oxang bilan ifodalashni taqazo etadi.

Qahramonlar ruhiyati, kechinmalari maromini ta'sirchan ko'rsata olish ham ijodkor uslubiga bog'liq bo'ladi. Masalan, Pirimqul Qodirovning «Ona lochin vidosi» romanida bunday o'rinlar bor: «Gavharshod begam Sohibqiron Amir Temur xonadoniga kelin bo'lib tushgandan beri o'nlab yillar davomida betashvish va bexavotir o'tgan kunlari juda kam bo'lgan. Mudom tog'lar atrofida o'ralashgan bulutlarning shamol - bo'ronlarini eslatuvchi urush - yurishlar, ichki - tashqi nizolarning girdobini ko'rgan. To'g'ri, beshmilling toleiga SHoxruh mirzo faqat qilich chopadigan baxodir yigit emas, balki madrasa ko'rgan, kitobni sevadigan, oilasiga astoydil mehr qo'ygan fozil

inson bo'lib yetshdi. U bilan birga bo'lgan kunlarida Gavharshod begim o'zini baxtiyor his qiladi». Boshqa bir adib Gavharshod boshlab bu kechinmalarini yana o'zgacha tarzda ifodalashi mumkin.

Umuman, uslub Ijodkorning o'ziga xosligini - uning xayol, tasavvuri ko'lami, inson qalbini his qilish darajasi, hayot hodisalari va kishilararo munosabatlar murakkabligani tahlil qilish layokati, so'z boyligini namoyon etuvchi hodisadir.

Tayanch tushunchalar: Ijodiy uslub tushunchasi, Ijodkor uslubi.

SO'NG SO'Z O'RNIDA

XX asrda o'zbek adabiyotshunosligida so'z san'ati muammolariga bagishlangan kunlab tadqiqotlar yaratildi. Xususan, Fitratning «Adabiyot qoidalari», «Aruz haqida», Izzat Sultonning «Adabiyot nazariyasi» kitoblari o'quvchilarning adabiyot tug'risidagi tasavvurlarini oydinlashtirishda alohida hodisa bo'ldi. O'zbekistan Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til na adabiyot instituti xodimlari tomonidan tayyorlaigan ikki jildlik «Adabiyot nazariyasi» hamda uch jildlik «Adabiy tur va janrlar» tadqiqotlarida so'z san'ati haqidagi qimdan to xozirgacha bo'lgan qarashlar umumlashtirilib berildi. N. Shukurov, N. Hotamov, T. Xolmatov, M. Maxmudovning «Adabiyotshunoslikka kirish», T. Boboyevning shu nomdagi kitoblari oliy o'quv yurtlari filolog, jurnalist talabalariga darslik o'quv qo'llanmasi tarzda o'qitildi. N. Xotamov, B. Sarimsokovning «Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha - o'zbekcha izohli lug'ati», H. Homidiy, Q. Abdullayeva, S. Ibroximovalarning «Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati» nashr qilindi. Aristotel, V. Belinskiy, N. CHernishevskiy, N. Dobrolyubov, Bualo kabi G'arb, Atoulo Husayniy singari SHarq mutafakkirlarining adabiyot haqidagi asarlari o'zbekchaga tarjima qilingan va shu ma'ruzalar matni ana shu asarlar asosida bitildi.

ADABIYOTLAR:

1. Abu Nasr Forobiy. She'r san'ati. - Toshkent: Adabiyot va san'at, 1979.
2. Adabiyot nazariyasi. Ikki jildlik. - Toshkent: Fan, 1978, 1979.
3. Adabiy turlar va janrlar. Uch jildlik. - Toshkent: Fan, 199], 1992.
4. Alisher Navoiy. Majolis un nafois. Asarlar. 15 tomlik. -Toshkent: Fan, 1966, 12-tom.
5. Alisher Navoiy. Mezon ul avzon. 15 tomlik. - Toshkent: Fan, 1967, 14-tom.
6. Alisher Navoiy. Muxokamatul lug'atayn. Asarlar. 15 tomlik. -Toshkent: Fan, 1967, 14-tom.
7. Aristotel. Poetika. - Toshkent: Adabiyot va san'at, 1980.
8. Atoulo Xusayniy. Badoe'ul sanoe. - Toshkent: Fan, 1981.
9. Belinskiy V.G. Tanlangan asarlar. - Toshkent: O'zdnashr, 1955.
10. Belinskiy V.G. Adabiy orzular. - Toshkent: Adabiyot va san'at, 1977.
11. Boboyev T. She'r ilmi ta'limi. - Toshkent: O'qituvchi, 1996.
12. Zahiriddin Muhammad Bobur. Muxtasar. - Toshkent: Fan, 1971.
13. Valixujayev B. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi. - Toshkent: O'zbekiston, 1993.
14. Dobrolyubov N.A. Adabiy - tanqidiy maqolalar. - Toshkent: O'zdnashr, 1959.
15. Orzibekov R. Lirikada kichik janrlar. - Toshkent: Adabiyot va san'at, 1976.
16. Razzoqov H., Mirzaev T., Sobirov O., Imomov K. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. - Toshkent: O'qituvchi, 1980.
17. Raxmonov V. O'zbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha lug'at. - Toshkent: O'qituvchi , 1983.
18. Rustamov A. Qofiya nima? - Toshkent: Fan, 1975.
19. Sarimsoqov B. O'zbek adabiyotida saj'. - Toshkent: Fan, 1978.
20. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi - Toshkent: O'qituvchi, 1980.
21. Fitrat. Adabiyot qoidalari. - Toshkent: O'qituvchi, 1995.
22. Fitrat. Aruz haklda. - Toshkent: O'qituvchi, 1997.
23. CHernishevskiy N.G. Tanlangan adabiy-tanqidiy maqolalar. -Toshkent: O'zdnashr, 1956.

24. SHukurov N., Xotamov N., Xolmatov SH., Maxmudov M. Adabiyotshunoslikka kirish. - Toshkent: O'qituvchi, 1979.
25. Xojiaxmedov A. SHE'r san'atlarini bilasizmi? - Toshkent: SHarq, 1999.
26. Xotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha - o'zbekcha izohli lug'ati. - Toshkent: O'qituvchi, 1983.
27. Abramovich G. L. Vvedenie v literaturovedenie. – Moskva. 1970.
28. Baxtin M. M. Voprose literaturnoy estetiki. - Moskva: Xudojestvennaya literatura, 1975.
29. Baxtin M. M. Estetika slovesnogo tvorchestva. - Moskva: Iskustvo, 1979.
30. Bushmin A. S. Metodologicheskie voprosy literaturovedcheskix issledovaniy. - Leningrad: Nauka, 1969.
31. Gegel V.F. Estetika. V 1V-x tomax. - Moskva: Iskustvo, 1971, tom 1.
32. Jirmunskiy V. Sravnitelnoe literaturovedenie. - Leningrad: .Nauka, 1979.
33. Stebleva I. V. Razvitie tyurkskix poeticheskix form v XI veke. - Moskva: Nauka, 1971.
34. Timofeyev L. I. Osnove teorii literature. – Moskva. 1971.
35. Timofeyev L. I. Slovo o stixe. - Moskva, 1987.
36. Uellek R., Uorren O. Teoriya literature. - Moskva: Progress, 1978.

MUNDARIJA:

1. KIRISH.....	3 – 5
2. ADABIYOTSHUNOSLIK–SO'Z SAN'ATI HAQIDAGI FAN... - 7	
3. ADABIYOTSHUNOSLIK OB'YEKTL.....	7 - 9
4. BADIY OBRAZ.....	9 - 13
5. BADIY ASAR UZVLARI.....	14 - 19
6. KOMPOZITSIYA VA SUJET.....	19 - 26
7. BADIY ASAR TILI.....	26 - 34
8. SHE'RIY TIZIMLAR va SHE'RIY JANRLAR....	34 - 39
9. ADABIY TURLAR VA JANRLAR.....	39 - 53
10. IJODIY METOD.....	53 - 62
11. IJODIY USLUB.....	62 – 64
12. SO'NG SO'Z O'RNIDA.....	64 - 65
13. ADABIYOTLAR.....	65 - 66